

2. A LAZA KÖZÖSSÉGTŐL A SZERVEZETT *K'HILÁIG* (1797–1867)

2.1. Ideiglenes vagy végleges haza?

Mielőtt folytatnánk a Zentán megtelepülő zsidóság sorsának követését, újbóli rövid kitérőre kényszerülünk.¹ A 18–19. század fordulójáig ugyanis jelentős gondolkodásmódbeli változások következtek be mind a zsidóknál, mind a nem zsidóknál, elsősorban Nyugat-, de részben Közép- és Kelet-Európában is. Nem volt ez másként a reformkorba lépő Magyarországon sem.

A felvilágosodás és a racionalizmus a zsidóság helyéről, szerepéről jelentősen módosított hozzáállást mutatott, annál is inkább, mert a zsidóság egy része is megváltoztatta álláspontját tartózkodásának jellegével kapcsolatban. Korábban maga a zsidóság is ideiglenesnek tartotta *gálu*ni létét, bízván a Messiás mielőbbi eljövetelében. A zsidóságon belül is végbemenő gazdasági-társadalmi differenciálódás azonban éket vert az addig többé-kevésbé monolitikusan egységes gondolkodásmódba. Nyilvánvaló, hogy a megtűrtiségből eredő olykor lehetetlen állapotok ellenére is érvényesülő zsidó tovább szerette volna gyengíteni, sőt ledönteni azokat a korlátokat, amelyek további afirmálódásának útját állták. Ezért hajlandó maga is engedni a korábbi merev álláspontból, illetve kilépni a részben maga, részben az őt befogadó környezet által létrehozott gettóból. Ő az, aki kapva kap a 18. század utolsó évtizedeiben Berlinből kiinduló zsidó felvilágosodás – a *haszkala* – által felkínált modellen. Szellemi atyja, Moses Mendelssohn az állam és a vallás szétválasztását, a világi oktatás szükségességét, a jiddis nyelv elhagyását, illetve a héber nyelv felújítását szorgalmazta. Elmondható, hogy egyfajta zsidó reformáció indult el, hiszen a *Tóra* német nyelvre történt lefordítása alapjaiban kellett volna, hogy megrendítse a hagyományos zsidó gondolkodás- és életmódot. A 18. század végén már olyan radikális hangadók is akadtak, akik kimondottan a szokásokból eredő megkötöttségek felszámolását, valamint az istentisztelet rendjének megváltoztatását követelték, ami újabb közeledés lett volna a keresztény társadalom felé.

Chorin Áron, az aradi gyülekezet rabbija mint a zsidó felvilágosodás legjelentősebb magyarországi szószólója többek között a *talmud*i tanítások racionalizálását, a Szentírás misztikus értelmezésének (*kábbála*) elvetését szorgalmazta, emellett elfogadta az istentisztelet megreformálásának szükségességét, s javasolta annak német nyelven történő levezetését. Természetesen a magyarországi hívek közül is radikalizálódtak egyesek, akik például az rabbiképzés korszerűsítését szorgalmazták a hagyományos *jesivák* kárára.

1 A témáról bővebben lásd Avineri, Schlomo: *A modern cionizmus kialakulása*. Budapest, 1994; Bernstein Béla: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1898; Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992; Katz, Jakob: *Kifelé a gettóból*. Budapest, 1995; McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Budapest, 1992; Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997.

Ezzel párhuzamosan több keresztény gondolkodó is úgy vélte, hogy az elkülönülő életmódért nem csupán a zsidóság hibáztatható, mivel azt részben a befogadó nép váltotta ki, ezért a nyitásnak is kétoldalúnak kellene lennie. Magyarországon intézményes szinten a felvilágosult abszolútizmus Habsburg képviselője, II. József próbálta a kérdést megoldani, ahogyan azt az előzőekben már láthattuk. Mivel a kezdeményezés osztrák (német) volt, ezért a magyarországi zsidóság is az ebből adódó követelményekhez alkalmazkodott, vagyis a germanizáló törekvéseknek volt kénytelen engedni (német nevek, nyelv). A császár halála után azonban a politikai és gazdasági modernizációs kezdeményezések már nem az udvartól, hanem egyre inkább az országgyűléstől, illetve a magyar nemesség liberális szárnyától eredtek. A reformkor idején egyre sürgetőbben vetődik fel a zsidóság kérdése Magyarországon, s bár fél évszázadig semmi komolyabb törvényes változás nem születik érdekükben, az 1840: XXIX. tc. ilyen tekintetben példaértékű, és politikai következményei is lesznek, amennyiben a magyarországi zsidóság 1848-as szerepvállalására gondolunk. Az 1839–1840-es országgyűlésen meghozott törvény ugyanis a felvidéki bányavárosok kivételével mindent engedélyezte a szabad letelepülést, ugyanakkor lehetővé tette a zsidóság számára a gyáralapítást, ipar űzését, s megkönnyítette a városi ingatlanok szerzését is. Több más javaslat is elhangzott ezen az országgyűlésen, mint például a türelmi adó eltörlése, a zsidó vallás bevett vallássá nyilvánítása, sőt a zsidók egyenjogúsítása az ország nem nemes lakosságával, ám részben a főrendek, részben pedig a korona elutasította az ilyen radikális kezdeményezéseket.²

A türelmi adó fizetésének kérdése nemcsak anyagi megterhelést jelentett a zsidóság számára, hanem ugyanakkor a megkülönböztetés szégyenletes jelképének számított. A zsidóság kezdeményezésére hosszas alkudozás után V. Ferdinánd 1846-ban eltörölte ugyan, de csak olyan feltétellel, ha az elmaradt hátralékokat is megfizetik, ez pedig nem volt kevés, hiszen mind a megyék, mind a földesurak – igaz, legtöbbször csak hallgatólagos – egyetértésével a zsidók már 1828-tól felhagytak a türelmi adó fizetésével.³ Az uralkodó által véglegesen megállapított, sajátos váltságdíj még így is 1 200 000 forintra rúgott, ötévnyi törlesztési kötelezettséggel. Az első felelős kormány egyébként 1848-ban felfüggesztette a részletek fizetését.⁴

Egyértelmű azonban, hogy a zsidóság egyenjogúsítása, másrészt pedig asszimilálása mindig szinte egyidejűleg vetődik fel. A nyugat-európai országokban a zsidóság emancipációjának megvalósítását a polgári liberalizmus vállalta fel, melynek ideológiája csakis nemzetállamban tud gondolkodni, melyen belül nem képzelhető el etnikai-vallási, csupán egyéni jogegyenlőség. Ez a törekvés módosult formában jelenik meg Közép- és Kelet-Európában, ahol a születőben levő nemzetek önálló nemzetállam híján maguk is kisebbségben élnek, s jobbra származási, nyelvi és kulturális közösségként tudják definiálni magukat.

Magyarországon erős polgári réteg híján a liberális magyar nemesség foglalkozott a zsidóság egyenjogúsításának kérdésével nemcsak gazdasági megfontolásból, hanem politikai

2 Gonda, 315. p.

3 Ebből az időszakból már a zentai zsidósággal kapcsolatban sincsenek türelmi adó-kimutatások, tehát meglehet, hogy ők sem fizették.

4 Lásd Gonda, 315. p., valamint Bernstein, 26–28. p.

érdekből is. A birodalmon belüli Magyarországon a zsidóság volt ugyanis azon kevés etnikumok egyike, amely nem fogalmazott meg magának nemzeti programot, így a többségtől eltérően a beolvasztásukra irányuló törekvések nagyobb sikerrel kecsegtettek, mint mondjuk a szerbek vagy a szlovákok esetében. Mivel már a jozefinista reformok kikezdtek az itteni zsidóság tradicionális életformáját (világi iskoláztatás kényszere, héber és jiddis nyelv háttérbe szorítása), csupán a németiségtől kellett mintegy elhódítani, azután pedig már csak a valásreform maradt volna utolsó lépésként.

A neológia előfutárai – felismerve a megváltozott irányú osztrák, illetve magyar törekvéseket – többé-kevésbé hajlottak a fent ismertetett vonalvezetésre. Az egyre erősebb pesti közösség zászlaja alá sorakoztak, s elsősorban a magyarosodást szorgalmazták, amiben különösen a pesti zsidó orvostan-hallgatóság tűnt ki, megalakítva a Magyarító Egyletet, amely ingyenes magyar nyelvű oktatást szervezett, olvasótermet rendezett be, ahol hírlapok és könyvtár állt az olvasók rendelkezésére, és ahol felolvasásokat rendeztek, egyleti óvodákat nyitottak. Az 1842-ben megalakult Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves Egylet viszont már a foglalkozásbeli váltást propagálta. Sor került a *Tóra* magyar nyelvre való átültetésére is, s elhangzottak az első magyar nyelvű igehirdetések is a liberálisabb szellemű közösségek zsinagógáiban.

Voltak azonban olyanok is, akik korlátozni szándékozták az asszimiláció mértékét, mint például Lőw Lipót (1841-től Nagykanizsa rabbija), aki – bár a magyarosodás híve volt – elvetette az olyan szélsőségeket, melyek a teljes kulturális beolvadást hozták volna magukkal. Emellett a konzervatívok is rendezték soraikat, és Pozsony köré tömörülve ellentámadásba lendültek. Ennek ellenére a liberális zsidóság nagyobb gazdasági-társadalmi szerepvállalásánál fogva jóval befolyásosabb. Bár a két irányzat közötti konfliktus a reformkorban egyre inkább elmélyült, a végleges szakítás még váratott magára. Sőt, történt egy sikertelen próbálkozás is az egység megőrzésére („Paksi rabbigyűlés”, 1844). Az egyetlen siker, amit még egységesen értek meg a szabadságharc előtt, a türelmi adó eltörlése volt egyszeri megváltás fejében (1846).

A zsidó és nem zsidó oldalon megnyilvánuló felbuzdulás, úgy tűnik, teljesen figyelmen kívül hagyta a keleti-északkeleti irányból érkező, ismétlődő migrációt, és csupán az addig főleg Ausztriából, illetve Cseh- és Morvaországból érkezett letelepülőket tartotta szem előtt. A kelet-európai zsidóság zöme a túlnépesedéssel járó elszegényedés, a zsidóságon belül lejátszódó gazdasági-társadalmi rétegződés, valamint az egyes területeken koronként elszenvedett, olykor pogromokba csúcsosodó üldöztetés következtében inkább az ortodoxián belül jelentkező misztikus tanítások iránt fogékonyabb. Az elsősorban kabbalisztikus tanokra épülő zsidó miszticizmus messiásvárása kimondottan irritálja a keresztény környezetet, az álmessiasok – Sabbatáj C’vi, Jacob Frank – látványos bukása azonban mélyebb szükségleteket tárt fel. Egy új, komoly, tömegeket tartósan maga mögé állító mozgalom indul ki Galíciából, Ukrajnából és Litvániából, a *hászidizmus*, amely a mély vallásos átérzést helyezte előtérbe a felszínes megkötöttségek helyett, illetve a komor aszkézis helyébe a vallásos eksztázist lépteti. Bár ezzel a *hászidok* lazítanak a rabbinizmus merevségén, idővel mégis soraikból sarjad ki látszólag ellentmondásosan az ultraortodoxia. A hagyományok továbbéltetőiként öntudatosabban lépnek fel, mint az ortodoxok, a jiddist anyanyelvként féltve őrzik, s miszticizmusba hajló tanításaik közelebb állnak a néphez. Központi szerepet kapnak közöttük egyes kiemelkedő személyiségek, a csodarabbik (*cádikok*), akiknek a hagyomány csodatevő erőt tulajdo-

nít, melynek segítségével mind apró-cseprő, mind nagy horderejű dolgok egyaránt megoldhatóak. Mivel pedig a zsidóság mozgásterét a 19. század első felében a birodalom területén egyre szabadabb, a túlnépesedő, szegény Galíciából Magyarország ortodox zsidósága több hullámban is kap majd számbeli támogatást, elsősorban Lengyelország felosztását követően, de a 19. század 30–40-es éveiben is.⁵

2.2. A befogadás

A fenti kitérő után visszakanyarodnánk Zentára, ahol az 1797. év lesz fontos számunkra két szempontból is. A zsinagóga-fundus dokumentált említése ugyanis nemcsak a szervezett zsidó közösség kezdetét jelenti, hanem ugyanakkor a befogadás első komoly jele is, amennyiben a tágabb közösség (Zenta) mint új, különálló etnikai, de elsősorban vallási közösségként kezelte a zsidóságot, amelynek megvannak a hitbéli, valamint a sajátos közösségi életből eredő szükségletei. Zentán nincs liberális nemesség, de nincs konzervatív főrend sem, s a helybeli társadalom nem zsidó színe-java (az „elit” megjelölés ebben az időben még túlzó lenne) inkább a köznemesi gondolkodást teszi magáévá, így a zsidósággal kapcsolatban is.

Nyilvánvaló, hogy a zentai magyarok és szerbek kezdetben az eltérő fizikai külsőt (öltözék, szakállviselet), a nyelvet észlelték legelőbb, s csak később a vallásból eredő másságot. Mivel megjelenésükkel nemigen veszélyeztetnek helyi érdekeket, ezért fogadásuk nem mondható ellenségesnek, s így befogadásuk is a 18. század végén és a 19. század elején zökkenőmentes.

Tanulságos figyelmesen végigkövetni a 18. század utolsó, valamint a 19. század első évtizedeiből származó levéltári anyagot. Megfigyelhetjük, hogy míg kezdetben a „zsidó” megjelölést használják, ami kimondottan az etnikai hovatartozást hangsúlyozza, addig a 19. század harmincas éveitől kezdve már inkább az „izraelita” elnevezés dominál (bár olykor, váltakozva mindkettő előfordul), mintegy hallgatólagosan elfogadva a zsidóság asszimiláns részének azon tézisének, mely szerint a magyarországi zsidók tulajdonképpen izraelita vallású magyarok. Ez az elgondolás lassanként a nem zsidó közvéleményben is felkapottá válik, így Zentán is ez történhetett; annál is inkább, mert a szabadságharc előtti években a magyarosodás hulláma ide is elér. Igaz, a zsidó tanítónak felróják, hogy nem tud magyarul, és egy „mellékes” magyar tanító felfogadását sürgetik.⁶ Megfigyelhető az is, hogy ebben az időben a jegyzőkönyvekben, hivatalos iratokban a zentai zsidók említésekor már igencsak neveik magyaros alakját használják.

Számuk fokozatos növekedésével a mezővárosban némileg változik majd olykor a kezdeti pozitív hozzáállás, komolyabb korlátozások azonban nem történnek letelepedésüket illetően, vagy ha igen, csak ideig-óráig tartanak.

5 A magyarországi zsidóság migrációs irányaival kapcsolatban bővebben lásd Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 126. évf. (1992) 1. sz. 59–79. p., valamint Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság*, 1988/11. sz. 46–59. p.

6 *Pesti Hírlap*, 908. sz. 1847. július 4.

Liber Fundualis

Tenetum subinfertili Coloni Regio Coronalis
fructatim exhibens

Geometricè dimensur

Vicinarum		Ipsius Possessoria		Ea	Tenuti				Quæ in se ductæ efficiunt					
Ea pars	Numeri Decimali Topographicæ Nominis Objectivæ	Numeri Topographicæ Objectivæ	Numeri Decimali Se Interefficienti		Quadrata Figura Dimensione	Latus		Longitudo		Quadrata Figura Latus Longitudo	Latus Longitudo	Jugera	Sagitta Longitudo Latus	Folium Polaris & præsens
						Es pars	Origen	Es pars	Origen					
nr. 1498 C. 500				II	14	10	10	10	21	774				
					10	10	220	220	2200		1			
					10	10	220	220	2200		1			
nr. 1499 C. 501				I	14	17	25	287						
					7	20	20	220	220	1470		2		12
					8	20	20	220	220	1470		2		
					15	20	20	220	220	6600		3		
					17	20	20	220	220	6600		3		
					25	20	20	220	220	6600		3		
					18	20	20	220	220	6600		3		
nr. 1499 C. 501				I	14	17	25	287						
					7	20	20	220	220	1470		2		12
					8	20	20	220	220	1470		2		
					15	20	20	220	220	6600		3		
					17	20	20	220	220	6600		3		
					25	20	20	220	220	6600		3		
					18	20	20	220	220	6600		3		
nr. 1499 C. 501				I	14	17	25	287						
					7	20	20	220	220	1470		2		12
					8	20	20	220	220	1470		2		
					15	20	20	220	220	6600		3		
					17	20	20	220	220	6600		3		
					25	20	20	220	220	6600		3		
					18	20	20	220	220	6600		3		
nr. 1499 C. 501				I	14	17	25	287						
					7	20	20	220	220	1470		2		12
					8	20	20	220	220	1470		2		
					15	20	20	220	220	6600		3		
					17	20	20	220	220	6600		3		
					25	20	20	220	220	6600		3		
					18	20	20	220	220	6600		3		
nr. 1499 C. 501				I	14	17	25	287						
					7	20	20	220	220	1470		2		12
					8	20	20	220	220	1470		2		
					15	20	20	220	220	6600		3		
					17	20	20	220	220	6600		3		
					25	20	20	220	220	6600		3		
					18	20	20	220	220	6600		3		
nr. 1499 C. 501				I	14	17	25	287						
					7	20	20	220	220	1470		2		12
					8	20	20	220	220	1470		2		
					15	20	20	220	220	6600		3		
					17	20	20	220	220	6600		3		
					25	20	20	220	220	6600		3		
					18	20	20	220	220	6600		3		

5. Az imaház telke a Halász-birtokkönyvben, 1797

Nagy szerencsének mondható, hogy a 19. század első negyedéből ránk maradt a türelmi adót fizető zentai zsidókat felsoroló néhány összeírás. Itt is érvényes azonban a megállapítás, hogy talán nem mindenkit írtak össze, másrészt pedig nem tudni, hogy az összeírtak magányosok-e vagy családfők (kivéve azokat, akikről más forrásokból értesülünk, hogy házasok). Tehát nem állapítható meg egyértelműen a zsidóság száma Zentán kizárólag ezeknek a listáknak az alapján, csupán hozzávetőleges adatokat kapunk, jobb híján azonban ezekkel az adatokkal vagyunk kénytelenek – kellő óvatosság mellett – operálni. Másrészt viszont a fizetett adóból – ugyancsak némi fenntartással – az említettek vagyoni helyzetére is következtethetünk. Az alábbiakban néhány gazdasági/katonai év névsorait közöljük összesítve (folytatva a megkezdett gyakorlatot, azaz magyar névalakra egységesítve):

1. Ábrahám Jakab (1813)
2. Bacok [?] Áron (1814)
3. Bertak [?] Ábrahám (1802/03, 1805/06, 1807)
4. Braun Herschl (1813)
5. Braun Wolf (1802/03, 1805/06, 1807, 1813, 1814)
6. Deutsch Ábrahám (1802/03, 1805/06, 1807, 1814)
7. Deutsch Márton (1813, 1814)
8. Deutsch Mózes (1802/03, 1805/06, 1807)
9. Farkas Ábrahám (1813)
10. Ferber Dávid (1802/03)
11. Fischer Bernát (1805/06)
12. Fischer Lőrinc (1802/03, 1805/06, 1807, 1813, 1814)
13. Fischer Márkus (1805/06, 1807)
14. Fischer Márton (1813, 1814)
15. Fischer Simon (1802/03, 1805/06, 1807, 1813, 1814)
16. Flesch Bernát (1802/03, 1807, 1813, 1814)
17. Flesch Sámuel (1805/06, 1807, 1813, 1814)
18. Fuksz Izsák (1814)
19. Gumbri [?] Sándor (1814)
20. Herschel Márton (1802/03)
21. Hungerleider Ábrahám (1805/06, 1807, 1813, 1814)
22. Jakab Márton (1802/03, 1813)
23. Kann/Kohn Márkus (1802/03, 1805/06, 1807)
24. Klein Ábrahám (1814)
25. Kohn Hirschl (1814)
26. Kohn Márton (1814)
27. Krishaber Lőrinc (1802/03)
28. Kronstein Hirschl (1814)
29. Léderer Jakab (1813, 1814)
30. Löbl Áron (1805/06, 1807)
31. Löbl József (1802/03, 1805/06, 1807, 1813, 1814)
32. Löbl Mózes (1802/03, 1805/06, 1807)

33. Montág Ferenc (1813, 1814)
34. Montág József (1813, 1814)
35. Montág Lévi (1802/03)
36. Montág Lőrinc (1813, 1814)
37. Montág Mózes (1802/03)
38. Montág Nátán (1802/03)
39. Montág Neuman (1813, 1814)
40. Polyák/Pollák Jakab (1802/03, 1805/06, 1807, 1814)
41. Polyák Lőrinc (1805/06, 1807)
42. Polyák Simon (1814)
43. Prág(er) Dávid (1805/06, 1807)
44. Prág(er) Jakab (1802/03)
45. Prág(er) Simon (1802/03)
46. Schachter Jakab (1805/06, 1807)
47. Schöfer/Scheffer Jakab (1802/03, 1805/06, 1807, 1813, 1814)
48. Schönberger János (1813, 1814)⁷

Az összesített névsorból kitűnik, hogy a 19. század elején mintegy tíz egyén, illetve családfő tartózkodik állandó jelleggel Zentán s fizet türelmi adót, emellett találkozunk időnként eltűnő, majd újból felbukkanó nevekkel is. A vezetéknevek gyakoriságából bizonyos fenntartások mellett arra is következtetünk, hogy a már megtelepült családon belüli generációváltásról van szó, esetleg a rokonság ideköltözéséről. Visszaemlékezve az előző fejezetben közölt névsorokra megállapíthatjuk azt is, hogy bizonyos személyek 1777-től 1814-ig kimutathatók Zentán (Fischer Lőrinc, Fischer Simon, Flesch Sámuel, Hungerleider Ábrahám).

A zentai zsidóság fokozatos számbeli gyarapodása azonban felkeltette a lakosság egy részének figyelmét és gyanakvását. Természetesen az iparosokról van szó. A 19. század elején ugyanis – a szabad királyi városoktól eltérően – a mezővárosok céhes ipara reneszánszát éli, s új céhek alakulnak a már meglévők mellett. Másrészt a Zentán letelepülni szándékozó zsidók között is akad nem egy iparos, aki a céhenkívüliségre van kárhozthatva. Példaértékű a Zentán mindig is legtömegesebbnek számító céhes társulás, a takácscéh 1815-ben kiadott privilégiuma és statútuma: „Első Czikkely. Az Inasokról. Ki Inasságra felvétetni kíván, az akármely törvényesen bevett Relígyiójú lehet, erre nézve el nem tiltatik a’ szándékában lévő mesterségtől.”⁸

Az iparral kapcsolatos az első komolyabb kísérlet a lakosított zsidók számának korlátozására is. 1822-ben egy szabólegény kérte a letelepedést. Az előljárásság a kérelmet azzal az indoklással vetette el, hogy a zsidó községnek már van egy szabómestere, többre pedig nincs szükség. Sőt a jövőben sem mesterek, sem kereskedők (ti. zsidók) nem vehetők fel, s ezt mind

7 ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849) F: 560.17. Értesítések és felhívások a kerület községekéhez (1791–1806). 549. p.; F: 560.18. Hatósági körlevelek jegyzőkönyve (1806–1813). 44. p., 67. p. és 489. p.; F: 560.19. Prothocollum currentales (1813–1820). 1814. május 22-i keltezésű körlevél.

8 ZTL Adomány- és kiváltságlevelek gyűjteménye (1651–1907). F: 001.7. A zentai takácscéh privilégiuma és statútuma (1815. augusztus 11.).

a község, mind az összes céh támogatja. Mi több, a jövőben a már itt tartózkodó, de letelepedési engedéllyel még nem rendelkezők is kitiltatnak.⁹

Ez a gazdasági diszkrimináció azonban csak rövid ideig tarthatott. Az 1834-ben Zentán is állandó jelleggel bevezetett lakosítási taksával kapcsolatban is egyre inkább a hasznosság elve került előtérbe.¹⁰ Az előjáróság továbbra is figyelembe vette a kérelmező szakmáját, vagyis hogy szükség van-e rá, veszélyeztet-e valamilyen érdekeket, tekintettel a reformkor általános törekvéseire; különösen azokra, amelyek a céhek átszervezésére (sőt megszüntetésére), valamint az árszabások ellen irányultak. Valószínűleg Zentán is történt ilyen irányú elmozdulás, nemcsak a hiányszakmák, hanem a céhenkívüliség támogatásával kapcsolatban is. Másrészt a lakosítási illeték, lévén, hogy differenciáltan alkalmazták, lehetőséget nyújtott a finomításokra. Figyelemre méltó pálfordulásról tanúskodik Lővi Ignác szabósegéd esete (1836), aki Deutsch Márk műhelyében dolgozott, s letelepedési engedélyéért az átlagosan megszabott 10 pengő forint helyett annak csak felét fizettették vele.¹¹ Bergl Fülöp viszont vagyonos létére ugyanabban az évben 40 forintot kénytelen leróni, de azzal a megjegyzéssel, hogy mint ilyen (vagyonnal rendelkező) a községnek is hasznos lehet.¹²

A céhek ellenállása mellett voltak még más, egyedi esetek is, melyek arra utalnak, hogy a leteleplő vagy itt rövidebb-hosszabb ideig megforduló zsidók és az itteni lakosság közötti viszonyok azért korántsem voltak mindig felhőtlenek. 1808-ban például két katolikus felekezeti iskola működött a városban egy-egy tanítóval; az egyikük Lichtenstein Jakab volt. 1813 végén néhány gazda a tanfelügyelőhöz intézett beadványában úgy nyilatkozott, hogy fiaikat nem akarják zsidó tanítóhoz járattatni. Ennek ellenére 1817-ben még mindig ő a tanító, tehát a folyamodványt elvetették.¹³

1836-ban zsidó oldalról érkezik egy panasz az előjáróság elé, mely szerint Erős László orvos nem volt hajlandó Braun Áron hitvesének szülésénél segídezni. Nincs közvetlen utalás arra, hogy a zsidó származást kifogásolta-e, vagy más volt magatartásának oka, mivel felelősségre vonásakor megtagadta az ilyen irányú válaszadást, az eset tehát nem egyértelmű. Mindenesetre tudjuk, hogy mások is panaszkodtak az orvosra ebben az évben, így végül távoznia kellett.¹⁴

1838-ban több helybéli lakos panaszkodott a szállásokat látogató házaló és gyümölcsökkel kereskedő zsidók ellen, akik szerintük kihasználva a gazda távollétét (amikor az vásárnap és ünnepeken a városba jön a templomba), „a cselédektől gabonát, takarmányt és a' féléket gyümölsért és egyéb vélok lévő portékákért lopásképpen kitsalni szoktanak”.¹⁵

9 ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.4. Zenta mezőváros tanácsa törvényszolgáltató üléseinek jegyzőkönyvei (1817–1825). 284–285. p.

10 ZTL Zenta kiváltságos mezőváros (1751–1849). F: 560.1. Zenta mezőváros községe és tanácsa gyűlésének jegyzőkönyve (1833–1839). 18. p.

11 Uo. 78. p.

12 Uo. 99. p.

13 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vig Lajos még egy tanító nevét említi, Schenk Jakabét, aki szerinte 1812 és 1832 között működött Zentán, Lichtensteinről viszont nem tud. (Knežević, Milivoje V. (ur.): *Senta*. Senta, 1935. 88. p.)

14 ZTL F: 560.1 (1833–1839). 95–96. p.

15 Uo. 160. p.

Copia

Individualis Reparatio

Præa Tollerantia Indeconni in Hæcæ Cræpæ Argentini Summa Floræ
1491. et 1492. pro et. militari 180% elaborata.

Nomina & Cognomina Indeconni in Hæcæ Cræpæ et Argentini	Officium 180%	Officium 180%	Officium 180%	Officium 180%	Officium 180%	Officium 180%
21. Mayori Kohl	4	2	51	Translatum	8	41
22. Simon Fischer	1	5	8	21. Martini Kraus	2	1
23. Christoph Deutz	1	7	112	22. Major Montag	2	1
24. Laurentius Krißfeld	2	2	24	23. Abraham Deutz	2	1
25. Wolf Braum	2	2	51	24. Levi Montag	2	1
26. Jacob Schöfer	2	2	24	25. Hans Montag	2	1
27. Josef Kohl	1	5	8	26. Hans Poljak	2	1
28. Bernard Fleß	2	2	24	27. Anton Barthal	2	1
29. Laurentius Fischer	2	2	51	28. Simon Trajer	2	1
30. Jacob Prager	2	2	51	29. David Ferber	2	1
Latit.	8	41	4	Summa	10	52
Maxim Jacob				Moydes Deusch		28
Jacob Schöfer			12	Wolf Braum		30
Laurey Fischer			12	Jacob Prager		12
Moydes Montag			8	Simon Trajer		12
Mary Henschel			12	Moydes Kohl		8
Latit.			4	Summa		2

6. A türelmi adót fizetők névsora, 1802–1803

Egyes zentai zsidók vagyoni gyarapodásáról tanúskodik az a tény, hogy esetenként szolgát vagy szolgálót tudtak tartani. A 19. század elejétől kezdve mind gyakrabban alkalmaznak keresztény szolgálót, ami a zsidóság szempontjából különösen hasznos, hiszen így mindig kéznél van egy *sábeszgjő*.¹⁶

Még izgalmasabb adat arról a szokásról szól, hogy a pénzádósságot le lehetett szolgálni, s ezt a zsidó-nem zsidó relációra is alkalmazták Zentán. 1824-ben Lazar Obradov tett ígéretet a törvény előtt arra, hogy amennyiben a kért és kapott haladék után sem tudja megadni a Fischer Simontól kapott 56 forintnyi összeget, „minden törvény kopogtatása nélkül nyőtelen fiát a panaszosnak szolgálatba adósság befizetése fejében által fogja adni”.¹⁷

A mezővárosban megtelepülő zsidóság idővel tudatosan kezdett próbálkozni azzal, hogy aktívabban beépüljön az itteni társadalomba; olykor erre kötelezve is volt, mint például egy 1836-ban meghozott köz- és tűzrendészeti előírás esetében, amelyet érdemes néhány részletében idézni: „3. Minden czéh egy-egy, az Izraelita Község is egy, az előljáróság pedig két lovas és két gyalogpatrolt állítson, a’ mely estvéli 8 órától minden járót, kelőt, lármát, zsibongást eltiltsa [...] 12. Minden czéh a faragókon kívül két csákyát és négy vödört tartson; a mesteremberek azon eszközzel, ami elrendeltetett, megjelenni tartoznak, a faragók pedig [és a] molnárok fejszékkel és csákyákkal, a kereskedők és a zsidóság egyenként mindegyik vödörrel tartozik megjelenni”.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy az ilyen intézkedéseknél azért támaszkodhattak bizalommal a zsidóságra, mivel a céhekhez hasonlóan szervezett mikroközösséget alkotott.

Tudunk egy 1824-ből származó felajánlásról is, amely szerint a zsidó közösség 50 forintot ígért a pesti „medica facultásnak”, az összegnek azonban csak a fele jött össze, s az e körüli huzavonát megunva az előljáróság a begyűlt pénz visszaadásáról döntött.¹⁹

2.3. Foglalkozásbeli váltás

A zsidóság megtűrt állapota miatt gyakran volt kénytelen kisebb-nagyobb mértékben alkalmazkodni környezetéhez, illetve megfelelni az irányába támasztott elvárásoknak. Ilyen módon szemlélhetjük foglalkozásbeli váltását is Zentán. Láttuk azonban azt is, hogy, bár a zsidóságnak állandóan felrőták, hogy csak pénzkölcsönzéssel és kereskedelemmel foglalkozik, egyéb foglalkozások nemigen álltak nyitva előtte. Ezért a foglalkozásokat illetően azokra esett a választása, amelyeknél a konkurenciahiány miatt vagy más okból nem nagy ellenállás mutatkozott, másrészt pedig biztosított számára egyfajta mobilitást, vele együtt bizonyos lépéselőnyt is. Így pénzkölcsönzéssel továbbra is foglalkoztak, bár ez a korábbiak-

16 Hungerleider Ábrahámnál például Megadja Panna szolgált (1820), Flesch Bernátnál pedig Polyák Anna (1832). Lásd ZTL F: 560.4. (1817–1825). 134. p., illetve F: 560.5. Zenta mezőváros tanácsa törvény-szolgáltató üléseinek jegyzőkönyve (1831–1832). 33. p.

17 ZTL F: 560.4 (1817–1825). 458. p.

18 ZTL F: 560.1 (1833–1839). 101–103. p.

19 TLZ F: 560.4 (1817–1825). 437. p.

hoz hasonlóan nem számított zsidó monopóliumnak, s úgy tűnik, maguk a zsidók is csak mellékesen űzték.²⁰

Ilyen tekintetben a kereskedelem összes formái továbbra is a népszerűségi lista élén jártak. A kezdetben szerény hasznot pénzkölcsönzés útján is kamatoztatni lehetett, az előljáróság jóindulatának köszönhetően azonban elég korán került sor ingatlan – föld- illetve háztelkek – bérlésére, majd vásárlására is. 1829-ben 35 bel- és kültelki ingatlant birtokolnak Zentán zsidók, a kerület többi községeihez viszonyítva a legtöbbet.²¹

Új jelenség a kisebb uradalmi haszonvételek árendálása. Flesch Bernát például 1822 táján kocsmát bérel.²² 1838-ban Raumann J[akab]. csehországi halászati bérlő kéri letelepedésének engedélyezését arra hivatkozva, hogy „a kerületi tavakban fogdosandó nádályok haszonbérlője”, és hogy a „helyben lakozó Münz Jakabnak leányát feleségül eljegyzette”.²³ 1848-ban már három zsidó származású haszonbérlő nevével találkozunk egyidejűleg; Fischer Ignác a nagykocsmát, Flesch Jakab a csésztói csárdát és a sörmérést, Spitzer János pedig a mézárszéket bérelte.²⁴

Más vállalkozással is megpróbálkoznak majd egyesek; így például Prág Sájér és Montág József olajsutót (prést) akarnak építeni a város területén, az előljáróság azonban a tűzveszély, valamint a lehetséges bűz miatt ezt nem engedélyezi.²⁵

Az üzleti életen kívül a helybeli zsidóság nem tudott igazán érvényesülni, hiszen az értelmiségi pályák többsége el volt zárva előtte. Maradt, mint láttuk, az oktatás, valamint az egészségügy.

Egyes adatok szerint már 1845-től létezett zsidó felekezeti iskola Zentán, a tanító nevét viszont nem ismerjük.²⁶ A korabeli közegészségügyi követelményeknek megfelelően a 19. század elején legalább egy seborvos (felcser) működött a mezővárosban, mellette egy vagy több bába. A nagy kolerajárvány (1831) után egyre sürgetőbbé válik egy okleveles orvos állandó jellegű alkalmazása is. 1834-től, a zentai kórház alapításától kezdve az előljáróság eleget tesz az ilyen igénynek. Ugyanebben az évben alkalmazzák Wechsler Józsuá seborvost, hiszen felcserre továbbra is szükség van a növekvő közösségben.²⁷ Ettől az évtől kezdve találkozunk folyamatosan Hauser Apollónia nevével is, akit bábaként alkalmaz a város.²⁸

A fenti példák mutatják, hogy komolyabb foglalkozásbeli váltásról ebben az időszakban korántsem beszélhetünk. Bár az erre irányuló törekvések zsidó és nem zsidó oldalon egyaránt országszerte nyomon követhetőek, a zsidóság egyenjogúsításáig – eltekintve a kisszámú kivételtől – mindez csak óhaj maradt.

20 Lásd pl. a szállásokon lakó Sóti Pál esetét, aki – hogy zsidó hitelezőit kifizethesse – nem zsidótól vesz fel kölcsönt. (ZTL F: 560.252. Általános és gazdasági iratok. 1848–1849.)

21 Gyetvai, I. 355. p.

22 ZTL F: 560.4 (1817–1825). 329–330. p.

23 ZTL F: 560.1 (1833–1839). 159–160. p.

24 ZTL F: 560.252. Általános és gazdasági iratok (1848–1849).

25 ZTL F: 560.4 (1817–1825). 442–443. p.

26 Dudás Gyula: *Az oktatásügy története Bács-Bodrogh vármegyében. I.* Zombor, 1902. 90. p.

27 Knežević, 13. p.

28 ZTL F: 381. Dudás-krónika.

2.4. Zsidó közösségi élet Zentán a 19. század első felében

Bár mindkét oldalon gondolkodásbeli váltásra került sor, a zsidóság továbbra is anyaország nélkül természetesen csak a saját szervezett közösségén belül tudta igazán otthon érezni magát, itt építgette olykor törékeny, éppen csak halvány körvonalaiiban létező identitását.

Akármilyen kevés ilyen vonatkozású adat áll is rendelkezésünkre, néhány újabb adalékkal próbáljuk meg kiegészíteni a 18. század utolsó évtizedeivel kapcsolatban tett megállapításokat.

Mindenekelőtt az első zsinagóga lokalizálása lenne fontos, hiszen ennek alapján állapítható meg a zsidóság bizonyos mértékű lakóhelyi elkülönülése, feltételezve, hogy legfontosabb közösségi épülete közelében igyekszik tömörülni. A már idézett Halász-birtokkönyv (1797) az 501-es házhelyet jelöli meg zsinagóga-fundusként, ebből kiindulva pedig azt kellene megállapítanunk, hogy az első zsidó imaház Zentán az egykori Szabadkai utca közepe táján – a mai Petőfi Sándor utcának a városközpontozhoz közelebb eső felében – lehetett. Óvatosságra int azonban bennünket a későbbiekben majd bővebben tárgyalásra kerülő nagy zsinagóga építése, melynek során említés történik arról is, hogy a régi helyén épül fel. Persze az is lehetséges, hogy építését megelőzően már több (legalább két) imaházuk volt a zentai zsidóknak, amire azonban egyelőre semmilyen közvetlen adat nem utal. Tudjuk viszont, hogy zsinagóga 1819-ben már biztosan volt, mert egy peres ügy kapcsán Fuksz Izsák emeli ki, hogy „mivel sabetz volt, Templomba ment”.²⁹ A rovatos összeírásokban is ekkor már találkozzunk a zsinagóga említésével.³⁰

Szintén érdekes az első temető helyének megállapítása. Erre és korára vonatkozóan Vig Lajos közlésére kell bízni magunkat, mely szerint a temető 1785 körül jöhetett létre. Pontos lokációját nem írja le, de megjegyzi, hogy a Tisza partján volt, és a part alámosása következtében víz alá került.³¹ Nagyon valószínű, hogy a hely a mai zsidó temető közvetlen közelében, a Tópart végén lehetett (a folyó régi árterületének „part”-ján), és az említett elemi csapás után a temetőt csak arrébb költöztették. Ezt a feltevést látszanak alátámasztani a temető legrégebbi sírkövei, melyek éppen a „partalja” felőli oldalon találhatóak.³²

29 ZTL F: 560.4 (1817–1825). 88–89. p. Šosberger (*Jevreji u Vojvodini*. 39. p.) szerint 1793-ban volt már imaházuk, 1806-ban pedig zsinagógájuk. Ez valószínűnek tűnik, ha elfogadjuk, hogy a 18. század végén valamelyik lakóépületet használták zsinagóga gyanánt. Sajnos, mint már megjegyeztük, a szerző nem dolgozott lábjegyzetekkel, így nem tudjuk, honnan származnak adatai. Ez vonatkozik a többi, általa tárgyalt témára is, mi azonban úgy véltük, hogy legalább lábjegyzetben érdemes ezekkel az adatokkal is foglalkozni különösen akkor, ha más forrás nem áll a rendelkezésünkre.

30 ZTL F: 560.74 (1822–1823). A 760. sz. alatt „Synagoga & Schola Judaica” beírás található.

31 Knežević, 88. p. Az évszámra Vig is csak következtet, mégpedig a legrégebbi fellelhető sírkövek alapján, melyeket az új temetőbe mentettek át annakidején. Šosberger (i.m., 42. p.) a régi temető alapítását 1725-re teszi, sőt – bár feltételeken – egy még régebbiről is tudni vél 1685-ből, ami viszont abszurd adat. A zsidó temetőről és a zentai temetőkről általában lásd Pejín Attila: A zentai zsidó temető. *Úznet*, XXVI. évf. (1996) 7–8. sz. 390–399. p., valamint Pejín, Attila: Jevrejsko groblje u Senti. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 1997. br. 7. 105–136. p.

32 Bodrogi Ignácnak a zentai izraelita elemi népiskoláról szóló rövid írása szerint a hitközségben levő *Hevrá kádísá*-évkönyvek bizonyítják, hogy Zentán már legalább 130 éve áll fenn izraelita hitközség, ami ha visszaszámolunk, az 1760-as évekre esne. (Lásd Barna – Csukási, I. 170–176. p.)

A kezdeti időszakban a kis létszám miatt nincs szükség rabbira, hiszen elsődleges funkciója mindenkor a közösség gazdasági és társadalmi erejének kiemelésére irányult, vagyis a reprezentálás terén kapott fontos szerepet (sok tekintetben érvényes ez a megállapítás a *hászid* csodarabbikra is). Jóval nagyobb szerepe lehetett ekkor még a „zsidók bírójának”, aki a sok tekintetben autonóm közösség belső vitás ügyeiben tett igazságot, s szedte be a türelmi adót, mintegy felelősséget vállalva ugyanakkor a közösség minden egyes tagjáért. Ugyanakkor képviselte a zsidóság érdekeit az előljáróság felé, mint például 1825-ben, amikor a zentai kereskedők és Flesch Bernát, „szentai zsidók bírója a többi Zsidóság nevében” a kocsik és fuvarosok elégtelen számát panasolja fel, ami miatt kárt szenvednek.³³ Helyzete a politikai községen (Zentán) belül is kiváltságos; például fizikai fenyegetésben nem részesíthető, csupán fogdára ítéltető. (Példa erre Flesch Bernát, „illetlen tettjei végett” 1824-ben.)³⁴

Arról, hogy Zentán már rabbi is működik, először a rovatos összeírásokból értesülhetünk, az 1820–21., illetve az 1822–23. gazdasági évekre vonatkozóan.³⁵ Másik forrásunk 1832-ben tesz említést egy peres ügy kapcsán. Berta András bepanaszolta Braun Mandelt, hogy az nem fizette ki a neki eladott gyapjú árát. Mandel nem ismerte el az adósságát, s erre hajlandó volt megesküdni. Az előljáróság megbízta az egyik esküdtet, hogy keresse meg „a zsidó rabinust”, hogy a panaszos jelenlétében a panaszoltatott megesküdtessen. A rabbit név szerint nem említik a következő években sem, így csupán feltételezzük, hogy ebben az időben a rabbi Heilbrun Izsák, a Zentán 1849-ben meggyilkolt adai rabbi apja.³⁶ Őt követhette Ullmann Iszerle/Izráel (1810–1849), aki szintén a szabadságharc zentai eseményeinek áldozata volt.³⁷ Ugyancsak a magyar szabadságharcra kapcsolatban merül fel Rubinstein Farkas neve, aki 1846 és 1849 között a zentai közösség kántora volt; mellette egy másodkántor is működött.³⁸

Szintén csak feltételezéseken alapulhat az a megállapításunk, hogy az 1805/06, illetve 1807-ből származó türelmi adó-listák Schachter Jakabja ténylegesen is a vezetéknevében feltüntetett funkciót viselte, vagyis a közösség *sakterének* feladatát látta el. A *kásrutal* kapcsolatos egy 1824-ből származó adat, pontosabban Fischer Lőrinc panaszja Teleki Mihály ellen, hogy meglopta a borát. A kártérítést a „kossier bor folyó ára szerint (...) számlálván annyi érő bort által adjon.”³⁹

A közösségi étellel kapcsolatos a nyelvhasználat is, melyről ugyancsak egy peres ügy kapcsán, 1819-ből kapunk némi információt. A Fischer Simon felesége és Flesch Sámuel közötti halpiaci veszekedés fajult odáig, hogy Fischer Simon felesége Flesch Sámuel „tolvajnak állította, ezen szót zsidóul ejtette, mely szavakat csak ők értették 's melyre Flesch Sámuel senkit nem tekintvén, magyar 's németh nyelven kurvázta és illetlen szavakkal illet-

33 ZTL F: 560.4 (1817–1825). 439. p.

34 ZTL F: 560.249. Általános és gazdasági iratok (1770–1830), valamint F: 560.4 (1817–1825). 1824. március 6-i keltezésű jegyzőkönyv.

35 ZTL F: 560. 71 (1820–1821) és F: 560.74 (1822–1823). Az elsőben 752. sz. alatt „Domus Judaica Paroch”, a másodikban pedig 759. sz. alatt „Domus Judaica pro Rabino” olvasható.

36 Ujvári, 355. p., valamint Bernstein, 138. p.

37 Ullmann rabbirol csupán a Zsidó Lexikonból értesülhetünk néhány szó erejéig (Ujvári, 924. p.)

38 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vö. *Zentai Közlöny*, 1901. április 7.

39 ZTL F: 560.4 (1817–1825). 457–458. p.

te...”⁴⁰ Persze ebből az egy példából nem tudunk általánosítani az egész közösség által használt nyelvre, nyilvánvaló azonban, hogy a jiddis még mindig tartotta magát, a német és a magyar nyelvek tudása, illetve használatuk pedig nem feltétlenül zárta ki egymást.

2.5. A zentai zsidóság 1848/49-ben⁴¹

A soknemzetiségű Magyarországon az 1848/49-es forradalom nem csupán a polgári átalakulást célzó mozgalom volt, hanem az itt élő etnikumok nemzetiségi törekvései is erős hangsúlyt kaptak. E programok megfogalmazásának részletessége, a bennük felsorolt követelések maximuma az erőpozíciótól, valamint a történelmileg determinált gazdasági, társadalmi és politikai helyzettől függött. Általuk a szabadságharc folyamán felszínre került minden évszázados, addig szunnyadó ellentét.

A famózus 12 pont közül a negyedik a törvény előtti egyenlőséget ígerte mind polgári, mind vallási tekintetben, így a már korábban ismertett megfontolásokból kiindulva a zsidóság többsége a magyar oldalra állt. A forradalmi hangulatot helyenként kiegészítő pogromhangulat, a zsidóellenes tüntetések azonban árnyékot vetettek a mozgalom kezdeti időszakára, s a zavargásokat a kormány csak május végére tudta elfojtani, többnyire katonai erők bevetésével. A további zavargásokat elkerülendő még a zsidóságnak a nemzetőrségbe való felvételét is felfüggesztették, s csak május végén hatálytalanították a rendeletet. Szerencsére e szűkkeblűség ellen többen is kikeltek (Táncsics, Vörösmarty), így júniustól már a legjobban tiltakozó királyi városok is besorozták a zsidókat nemzetőrnek.

Bizonyos becslések szerint 1849-ben mintegy 20 000 zsidó harcolt a honvédseregben, ami – figyelembe véve a korabeli arányszámokat (még ha esetleg azok sem pontosak) – enyhén szólva is túlzónak mondható.⁴² A zentai honvédegylet nyilvántartásainak köszönhetően három zentai zsidó honvéd neve ismeretes, ezek pedig: Boschán Adolf Lipót hadnagy (148. honvédzászlóalj), Obláth Lázár tüzérőrmester, (148. honvédzászlóalj) és Spitzer Ignác őrmester (148. honvédzászlóalj).⁴³

A zsidó honvédek helytállásáról Görgey külön nyilatkozott, kiemelve a tényt, hogy fegyelmettségben, bátorságban, kitartásban semmivel sem maradnak el a többiektől. Emellett a zsidóság személyesen vagy testületileg kölcsönökkel és adományokkal a szabadságharc anyagi támogatásához is aránytalanul nagymértékben hozzájárult. Mindennek ellenére az

40 ZTL F: 560.4 (1817–1825). 102. p.

41 A témáról lásd bővebben Bernstein (i. m.), valamint Pejin Attila: A magyarországi zsidóságról 1848–1849-ben, néhány bácskai vonatkozás ürügyén. *Híd*, LXII. évf. (1998) 3. sz. 269–277. p. Egyébként Bernstein a zentai eseményekről írva forrásként Kohn S. zentai rabbit nevezi meg, ami nyilván elírás vagy nyomdahiba, s Klein Salamon rabbiról lehet szó. A zentai eseményekről lásd még *Magyar-Zsidó Szemle*, 19. évf. (1902) 2. sz. 160–161. p.

42 Vö. Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településekenként (1840–1941)*. Budapest, 1993.

43 ZTL Zenta rendezett tanácsú város. F: 003.1. A Zentai Honvédegylet iratai (1848–1916). Boschán az egylet megalakulásakor (1868) még zentai illetőségű, később Bajára távozik és a kilencvenes években már mint ilyen vezetik az egyleti nyilvántartásban. Jellemző, hogy oly sok zentai honvédhez hasonlóan Obláth és Boschán is életük végén segélyezésre szorultak.

A Kossuth-nóta.

קאטשטאט לאנדאס העגיש קול דראט,
חסרנו חיל, אנשי אהבה!
אט ישוב ישגיש כאלה הדברים
אז נלכו יחדו, נפדים כלבדים
תבוא קין ארצנו!

בחרו בת קאטשטאט, נזכר סגנון,
נאז ברגו אהפ גסוסנו!
אסן הדחגים, נחוש או ישושה!
שם רי האסנו, פסוקו בתרופה
תבוא קין ארצנו!

említett óvatoskodó megfontolásból csak akkor került sor a magyarországi zsidók jogállásának javítására, amikor már késő volt. A Szegegre menekült országgyűlés 1849. július 28-án, ülészakának utolsó napján tárgyalta a kérdést, és vita vagy ellenvetés nélkül elfogadta a zsidóság egyenjogúsításáról szóló törvényjavaslatot, amelynek szentesítésére, a gyakorlatban való alkalmazására Világos miatt már nem kerülhetett sor. Sőt, a szabadságharc bukását követően a zsidóságra külön megterelő intézkedések vártak.

Magyarország déli részén, de különösen a Bácskában, ahol a zsidóság nagyobb számban élt, a szerbek által a harcok alatt elkövetett atrocitások jóval megelőzték a győztes többségi – német – nemzet megtorlásait. Külön kuriózum ez, hiszen a szerbek a történelem során először és utoljára rendeztek zsidóellenes pogromot, mégpedig a zsidóság többségi, magyar párti állásfoglalása miatt. A harcok kezdetén a szerbek felszólították többek között a Bács-Bodrog megyei zsidókat is, hogy ne a magyarokat támogassák, hiszen tőlük eddig csak üldöztesben, megaláztatásban volt részük. A fenyegetésnek is beillő felszólításnak azonban nemigen volt fogantaja, hiszen ezért is kerülhetett sor az adai, illetve a zentai eseményekre.

Bécs beavatkozása a harcokba kedvezőtlen fordulatot hozott 1848 végén és 1849 elején, melynek során sor került a Bácska katonai kiűrésére. Ennek következtében az itteni lakosság csaknem teljesen fegyveres védelem nélkül maradt, s jobbára nemzetőrök voltak hivatottak védeni az ittenieket a katonai vákuum folytán ellentámadásba lendülő szerbek ellen – kevés sikerrel. Ezért a zentai lakosok már január második felében tömegesen hagyták el otthonaikat, s a jobban védett Szabadkára vagy Szegegre menekültek.⁴⁴

A Tisza mellett vonuló szerb hadoszlop 1849. február 1-jén ért Zentához. Előtte Adát elfoglalva, innen mintegy hatvan zsidót, köztük Heilbrun Jakab rabbit, Zentára hurcoltak. E tettükben már ott munkálkodhatott a zsidósággal való külön leszámolás szándéka, hiszen február 7-én (s'vát 9-én) kivégezték a magukkal hozott adaiakat, velük együtt a zentai rabbit, Ullmann Iszerlét, Münz Jakabot és még 35 zentai zsidót. Egy másik elbeszélés összesen mintegy hetven zsidó áldozatról tud; ugyanez a forrás szerint az adai rabbi maga szökött Zentára a szerbek közeledésének hírére, s a többiektől eltérően s'vát 10-én érte utol balsorsa. A legyilkoltakat hittestvéreik előbb a zsinagóga udvarán földelték el ideiglenesen, egy közös sírgödörbe, és csak hónapok múlva, a közbiztonság helyreállításával exhumálták a földi maradványokat s temették el azokat a zsidó temető nyugati részében. Ezekben a napokban egyébként mintegy 1500–2000 zentai lakos esett áldozatul a szerbek által rendezett vérfürdőnek.⁴⁵

44 Nincs adat arra, hogy követték-e zsidók is ezt a példát, hiszen a források magyarokat emlegetnek, de feltehetően így történt. Tudunk Klein Móric rőföskereskedő esetéről, aki családjával egyetemben Szabadkán kér ideiglenes letelepedési jogot, amit a szerbek által feldúlt Zentán többek között az ő háza is leégett (azelőtt Baján ugyanez a sorscsapás érte), s mivel az elmenekült lakosság még nem tért vissza, nem képes korábbi foglalkozását úzve ellátni családját. A közgyűlésnek benyújtott kérelem szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy Klein Móric már január végén elhagyta volna a várost, vagy esetleg túlélve s'vát 9-ét, később tette ezt. (*Szabadka és vidéke 1848/49-ben*. Szabadka, 1998. 317–318. p.)

45 A már említett Rubinstein Farkas kántor tanúja volt a rabbi agyonlövésének, amiről később vallomást tett. Ugyancsak ő állította, hogy a másodkántor (nevét nem említi) a fenyegető veszély hírére elmenekült. Lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika, valamint F: 560.252. Általános és gazdasági iratok (1848–1849).

Már a fegyverletételt megelőzően Haynau 1849. július 1-jei proklamációja tudtul adta, hogy a szabadságharcot támogató zsidó közösségek külön büntetésre számíthatnak: „7. Olly zsidóközösségek, mellyek tagjai a pártütő kormány által elkobzott valamelly jószágot magoké-
vá tesznek, a jószág visszaszolgáltatásán kívül, érzékeny pénzbeli büntetés alá esnek. Illyetén büntetéssel fenýítetik a zsidóközség azon esetben is, ha tagjai a pártütőknek kémekül szolgál-
áltak, vagy azok ügyét bármi módon előmozdították.”⁴⁶

A hadisarcot kezdetben esetlegesen vetették ki az osztrákok, ahogyan egymás után foglal-
ták el a városokat, településeket; később azonban egységesen terheltek meg a magyar zsidó-
ságot 2 300 000 forinttal. A zsidóság fizetéképtelensége miatt az összeget 1850-ben egymil-
lióra csökkentette az uralkodó, ugyanakkor elrendelte, hogy a begyűjtött összeget országos
zsidó iskolaalap céljaira használják fel. Kivetési alapul a korábban fizetett türelmi adó egy-
szeri beszedése szolgált.

Nem tudjuk, hogy a zentai zsidó közösséget terheltek-e és mennyivel. Ránk maradt vi-
szont egy kimutatás, melyet teljes egészében fontosnak tartunk közölni, nemcsak azért,
mert szorosan a témához kapcsolódik, hanem azért is, mert feltehetőleg tartalmazza a sza-
badságharc idején Zentán élő zsidó családfeők többségének a nevét, kivéve az áldozatul
esettekét.

„Kimutatás a zentai izraelitákról, kik a forradalmi magyar rendes hadseregben részt nem vet-
tek s így hatóságilag ártatlansági bizonyítvánnyal látattak el: 1. Hailbrun Ábrahám és fia, 16
éves Sámuel (Múczy), 2. Fischer Smüle, 3. Braun Ignác, 4. Kohn Jakab és fia Simon, 24 éves,
5. Maitinszky József, 6. Montág Wilhelm, 7. Strausz Fülöp, 8. Spitzer Ignác, a mozgóknál
mint őrmester, 9. Braun Ádám, 10. Fuchs Bernát, 11. Fischer Márton, 12. Deutsch Ábel, 13.
Kohn Móríc, 14. Flesch Bernát, 15. Spitzer Salamon Bonyhádi, 16. Fischer Móríc, 17.
Krumholcz Mihaél, 18. Flesch Jakab, német szűcs, 19. Izrael Zór, 20. Kohn Jómi, 21. Vechslér
Jozsue, 22. Raumann Jakab, 23. Deutsch Farkas és fia, 20 éves Ábrahám, 24. Bergl Fülöp
Izsáki, 25. Ausländer Ábrahám, 26. Klein Dávid, 27. Fischer Ferencz, 28. Braun Jakab, 29.
Braun Salamon, 30. Müncz Ádám és fiai Márton és Ádám, 31. Volf Jakab, 32. Bergel János és
fia, Ádám 15 éves, 33. Goldstein Mózes, 34. Pollák Mózes, 35. Fischer Mátyás, 36. Fischer
Ignác, 37. Feigl Hermann, 38. Sayer Polák, 39. Sayer Bernát, 40. Fuchs Ignác, 41. Hacker
Márton, 42. Pollák Ábrahám, 43. Freund Salamon, 44. Spitzer Salamon,

Jegyzete 1850. Buday Gábor jegyző.”⁴⁷

A közösség egyébként – amikor már lehetett – rendszeresen megemlékezett 1849-es vér-
tanúiról, főlemlítve neveiket az ünnepi *házkárában*, valamint évenként tartott gyászistentisz-
teletén, *svát* 9-én. (Ki kell emelni, hogy a magyarországi zsidó hitközségek szentegyletei
néhány kivételtől eltérően általában *ádár* 7-én – Mózes halálának évfordulóján – tartottak

46 ZTL Joca Vujić-gyűjtemény, F: 381. Iratok (plakát)

47 Közli: Zentai Közlöny, 1904. június 19.

gyásznapot, megemlékezve az előző évben elhunytakról, illetve a hitközség mártírjairól. A zentai hitközség volt az egyetlen az országban, amely a megemlékezést a szabadságharc egyik dátumához kötötte.)⁴⁸

2.6. Osztrák abszolutizmus, szerb vajdaság, magyar provizórium, zsidó sors

Láthattuk, hogy a magyar politika túl későn honorálta a zsidóság többségének pozitív hozzáállását a szabadságharchoz. Ezúttal is (itt is) bebizonyosodott, hogy a kisebbségtől elvárják a lojalitást, de csak ritkán értékelik. A megkésett országgyűlési döntés azonban jelképes értéke ellenére is olyan vívmány, amely a magyar zsidóság liberális részének, valamint az ugyanilyen vonalon haladó magyar politikának a törekvéseit volt hivatott szentesíteni. A döntés tehát mintegy a befogadás (magyar részről), ugyanakkor a begyökerezés (zsidó részről) szándékának szimbóluma. Ez a szándék azonban csak részleges, hiszen mind a magyar, mind a zsidó lakosságnak csupán egy részét öleli fel. Tény azonban, hogy a felemás megoldások, ingadozások nem készíthették fel eléggé a közvéleményt a zsidóság egyenjogúsítására. Elmondható tehát, hogy a liberális zsidóság, valamint a konzervatívok egy része továbbra is eléggé magára hagyatva folytatja ezt a harcot, igaz azonban, hogy egyre több szövetséggel. Leegyszerűsítve pedig megállapíthatjuk, hogy a zsidóság magyarországi begyökerezése, itt tartózkodásának mindkét oldalon való végleges elfogadása 1867-ben már ímmel-ámmal ugyan, de kész tény. A zsidóság ugyanis a neoabszolutizmus, illetve a provizórium időszakában, kihasználva az újabb és újabb lehetőségeket, a gazdasági-társadalmi élet egyre nélkülözhetlenebb részévé válik. A következőkben ezt szem előtt tartva próbáljuk felvázolni a zentai zsidóság történetének további alakulását, továbbra is figyelembe véve a tágabb kontextust a vele járó nélkülözhetetlen kitérőkkel.

Az osztrák polgári jogrendszer kiépítésével és a Birodalom gazdasági szerkezetének fokozatos átalakításával párhuzamosan egyre kedvezőbb feltételek jöttek létre a magyarországi zsidóság gazdasági-társadalmi tevékenységéhez is. A neoabszolutizmus éveiben a megmaradt korlátok egymás után dőltek le. Így például az egységes piac kialakítására tett kezdeményezések, a belső vámhatárok eltörlése következtében a zsidó kereskedők és iparosok is szabadabban működhettek. Az 1859-ben meghozott ipartörvény például a Birodalom minden polgára számára lehetővé tette az ipar és kereskedelem űzésének jogát, vallási vagy etnikai megkülönböztetés nélkül. Ugyanígy megszűnnek a keresztény inasok és cselédek tartására vonatkozó tilalmak is. Az ingatlanszerzés továbbra is csak korlátozottan lehetséges (tilalma 1860-ig érvényben marad), így gátolja a zsidóság már korábban beindult, ilyen – ti. a mezőgazdaság felé irányuló – foglalkozásbeli váltását.

48 Bernstein, 138. p., valamint Gonda, 317. p. A *Magyar-Zsidó Szemle* 41. lábjegyzetünkben idézett száma éppen a gyásznaphoz kapcsolódik a zentai eseményekkel. Itt kell figyelmeztetnünk arra a tényre is, hogy az általunk elvégzett átszámítás szerint s'vát 9. február 1-jére, nem pedig 7-ére esett. Vö. Knauz Nándor: *Kortan*. Budapest, 1876.

A neoabszolutista törekvések közvetlen hatással voltak a zsidóság közösségi életére is. Még 1849-ben felfüggesztették a *k'hilák* autonómiáját, két évvel később pedig hitközségekké alakították át őket, ami azt jelentette, hogy hatáskörük ezentúl csupán a hitéletre, a tanügyre, valamint a jótékonykodásra terjedt ki. Némileg kibővült a jogkör azzal, hogy az anyakönyvvezetés ettől kezdve kötelezően a hitközségre hárult. Másrészt az iskolahálózat kibővítése által a bécsi udvar germanizációs törekvéseit próbálta megvalósítani, bár kevés sikerrel. Lévén, hogy a zsidó népiskolák a katolikus papság felügyelete alá kerültek, s tanrendjük a keresztény iskolák működését követte, ez továbbra is a vallási diszkrimináció egyik formája maradt. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy amikor 1867-ben sor került Ausztria zsidóinak egyenjogúsítására, egy évvel később azt a felekezeti (vallási) jogegyenlőségre is kiterjesztették, míg Magyarországon utóbbira csak alaposan megkésve, 1895-ben került sor.⁴⁹

A zsidóság teljes polgári egyenjogúsítását nemcsak a kormányzat meg nem értése, hanem a zsidóságon belüli konfrontálódás is elodázta. A magyarországi zsidók ortodox, illetve reformtáborra közötti ellentétek az ötvenes években tovább mélyültek, mégpedig egyre inkább konkrét kérdésekben, mint amilyen például a zsinagóga belső terének kiképzése, az istentisztelet rendje, a rabbiképzés, az iskoláztatás. Mivel az e körüli magyarországi konfliktus szinte példa nélküli, ezért a két kérdés párhuzamosan, egyidejűleg került megválaszolásra; a magyarországi zsidóság egyenjogúsítását követte a végleges szakítás, elkülönülés is.⁵⁰

A fent vázolt változások hatással voltak a zentai zsidóság életére is annak ellenére, hogy a szabadságharc bukását követő időszakban a mezőváros elvileg egy újonnan létrehozott, kedvezményezett területhez tartozott (Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, 1860-ig). A gyakorlatban azonban itt is a birodalmi törekvések érvényesültek, nem pedig a dél-magyarországi szerbek önrendelkezésre irányuló követelése, melyeket 1848 folyamán fogalmaztak meg, s harcoltak értük a magyarok ellenében.

Úgy tűnik, hogy 1849 után az elmenekült lakosság zöme fokozatosan visszatért Zentára; legalábbis nem írhatjuk csupán a természetes szaporulat számlájára a lakosság létszámában tapasztalható növekedést. A túlélők mindenesetre megpróbálták folytatni ott, ahol abbahagyták, tekintet nélkül vallási vagy nemzeti hovatartozásukra. A várost ért károk nemcsak anyagi természetűek voltak, hanem az itt élők egymás közötti bizalma is alapjaiban rendült meg, s ennek helyreállítása sokkal több időt vett igénybe, mint az épületeken esett károk helyrehozatala vagy újak építése.

Mindenesetre ez a nagyobb építkezések ideje, elsősorban a magánépítkezéseké, s ennek következtében növekszik a fával való kereskedelem forgalma, valamint az égetett cserép iránti kereslet is. A mészégetés, amely kezdetben szabadon végezhető, fokozatosan meghatározott egyének jövedelmező foglalkozásává válik. Persze, ez még csak a helyi építőipar csíráját jelenti, kibontakozására csak a kiegyezés utáni évtizedekben kerül sor, a nagy középítkezések, illetve a reprezentatívabb jellegű magánépítkezések idején.

Folytatódnak a Tisza-szabályozási munkálatok (a pánai és a bátkai kanyar átvágása, védtöltések emelése), ami nemcsak az árvízvédelmet szolgálta, hanem a jobb hajózhatóságot is biztosította a város alatti szakaszon; ugyanakkor – bár a belvizek levezetésére 1867-ig nem

49 Prepuk, 75–78. p., valamint Gonda, 93–99., illetve 109–116. p.

50 Gonda, 102–109. p.

tesznek komolyabb kezdeményezéseket – az itteni lakosok további termőföldekhez is jutnak. Hiszen a megélhetés fő forrása továbbra is a mezőgazdaság. Ezen belül is a földművelés kerül mindinkább előtérbe a rideg állattartás rovására, melyet fokozatosan felvált majd az istálló állattenyésztés. Az 1851–1856 között végrehajtott kataszteri felmérés szerint Zentán 12 980 birtokot írtak össze 49 308 lánccal 83 négyszögöl területtel; ennek valamivel több mint fele már szántó, egynegyede legelő, a többi pedig rét, szőlő, erdő, nádas, illetve terméketlen terület.⁵¹ A közös járás további fogyatkozása figyelhető meg, amelynek egyik oka a már állandósuló jelenség: a község szaporodó hivatalnokainak eltartása.

A földművelés növekvő népszerűsége és az ezzel járó földéhség nem csupán a lakosság számának gyarapodásával, hanem már inkább a növekvő búza- és lisztkereslettel magyarázható. Ezzel együtt felvetődik a velük való kereskedelem lebonyolításának feladata is, amelyet egy ideig a helybeliek még nem képesek felvállalni.

A fenti néhány momentum kiemelése nem véletlen, hiszen a zsidóság helyzetének általános javulása következtében a zentai zsidók előtt is új lehetőségek tárulkoznak fel, olyannyira, hogy megjelenik majd – igaz, csak a korszak végén – a zsidó földbirtokos is.

Ki kell hangsúlyozni, hogy a helybeli zsidóság vállalkozó kedvét olykor-olykor lassító óvatosság nemcsak náluk tapasztalható, hanem általában is jellemző a zentaiakra. A neoabszolútizmus, valamint a provizórium kora ugyanis sok más kérdés mellett néhány helyi érdekűt is nyitva hagyott. A fő probléma a korona-kerület megoldatlan státusa volt; az úrbéri rendezésre csak 1867 után került sor. Ennek a bizonytalanságnak a következményeként nem oldódott fel a dilemma a város helyzetét illetően sem: ti. rendezett tanácsú város legyen-e, vagy csupán nagyközség. A kiegyezést megelőző politikai kötélhúzás minden téren a mobilisabb, merészebb, mindenhez alkalmazkodni tudó vállalkozókat juttatta előnyhöz különösen az olyan foglalkozásokban, amelyek Zentán viszonylag újak számítottak, s a tapasztalatlanságból eredő kockázat miatt normális körülmények között sem voltak vonzóak a helybeliek számára. Úgy tűnik, a zsidóság kevésbé félt az ilyen kihívásoktól.

2.7. A begyökerezés kora

A fenti szempontokat figyelembe véve elsősorban gazdasági begyökerezésre gondolhatunk tehát.⁵² Az 1849-től 1867-ig tartó korszakban ugyanis véglegesen körvonalazódott a zentai zsidóság később is betöltött gazdasági szerepköre. Ezt látszik tükrözni a mezővárosi lakosság összetételében elfoglalt elért számarányuk, amely a 19. század elejétől követhető komolyabban, természetesen a különböző források-összeírások (shematizmus, országos összeírás stb.) hibalehetőségeit szem előtt tartva. Az összeírások pontatlanságaitól függetlenül megállapítható azonban, hogy a zentai zsidóság számaránya az ötvenes években stabilizálódik, nagyjából követve a század első felében lejátszódó migrációs mozgásokat, majd 1867-tel új fejezet kezdődik a magyarországi, így a zentai zsidóság életében is, amikor már az előző korszaktól eltérően más tényezőkkel is számolni kell majd.

51 Rác 1967, 49. p.

52 A mindenkori előítéletek, sajnos, máig gátolják a *gáluti* zsidóság társadalmi „begyökerezését” is.

	Katolikus (magyar)	Pravoszláv (szerb)	Zsidó (%)	Egyéb	Összesen
1803	7 204	1 369	71 (0,8)	2	8 646
1815	7 502	1 834	71 (0,7)	–	9 407
1807	7 985	1 798	86 (0,9)	7	9 876
1810	7 985	1 798	86 (0,9)	7	9 876
1817	–	–	90	–	–
1820	10 432	2 420	179 (1,4)	13	13 044
1822	10 531	2 440	182 (1,4)	12	13 165
1826	10 932	2 381	134 (1,0)	9	13 456
1828	10 905	2 386	136 (1,0)	13	13 440
1830	11 120	2 380	140 (1,0)	13	13 653
1840	–	–	140 (1,0)	–	–
1850	12 370	2 469	378 (2,4)	339	15 556
1857	13 216	2 170	940 (5,7)	–	16 326
1860	14 237	2 380	610 (3,5)	–	17 227

I. táblázat: A zentai zsidóság létszámának alakulása a 19. század első felében.

Megjegyzés: A felhasznált források adataiból kitűnik, hogy az etnikai, illetve a felekezeti megjelölés számunkra érdektelen eltérésektől eltekintve megegyezik, különösen a zsidóságot illetően. Sajnálatos egyébként, hogy az 1848-as országos zsidó összeírás zentai adatai eddig még nem kerültek elő (ámbar lehetséges, hogy itt nem is került sor összeírásukra), segítségükkel ugyanis ellenőrizhetnénk más források hitelességét.

Forrás:

Fényes Elek: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. II.* Pest, 1843². 55. p.

Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon.* Budapest, 1991. 186. p.

Gyetvai, I. 553–557. és 562. p. (Főleg shematizmusokból vett adatok alapján)

Hegediš, Antal – Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867.* Novi Sad, 1991. 127. p.

Kepecs., 64–68. p.

ZTL F: 381. Dudás-krónika.

Bács-Bodrogh törv. egy. megyék népességének 1860. évi összeírásából, az 1860-ik évi shematizmusból. Pest, 1861.

ZTL F: 560.4 (1817–1825). 2. p.

Bár a táblázatunkhoz mellékelt forrásmunkák lehetővé tennék, hogy bizonyos összehasonlításokat végezzünk akár megyei, akár országos vonatkozásban, indokoltnak tartottuk ettől eltekinteni, hiszen egészen a kiegyezésig komoly zsidó migrációs folyamatok játszódtak le, amelyek rögzítése, viszonyítása csak egy-egy igen rövid korszakra lenne érvényes.⁵³

53 Néhány magyarországi vonatkozású adat a zsidóság országos részvételi arányáról, tisztán az illusztráció kedvéért: 1805: 1,5 %; 1825: 1,8 %; 1840: 2,1 %; 1850: 3,2 %; 1857: 3,4 %. (Lásd Don, Jehuda – Magos, George: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle*, 1985. 3. sz. 437. p.)

Először is a nagytávú vándorlások érhetőek tetten, elsősorban Morvaország (részben Csehország) és Galícia felől, melyek tehát nyugati illetve keleti-északkeleti irányúak. A határmegyék sokszor ideiglenes megtelepedési helyül szolgáltak, mintegy ugródeszkeként a további vándorláshoz. A „nyugatiak” mobilisabbak lévén, előbb vállalták a továbbköltözést. Másrészt a korai magyarországi, reformkorbeli emancipációs törekvések vonzották a birodalom fejlettebb területeiről érkezőket. A harmincas és negyvenes években azonban egyértelműen felerősödött a keleti bevándorlás, amely kisebb volt ugyan a Lengyelország felosztását követőtől, mégis elég tömegesnek mondható, ha nem is olyan mértékűnek, mint azt korábbi kutatások alapján vélték. Ez részben a szabadságharc bukását követő migrációs mozgásokkal hozható összefüggésbe, részben pedig egy korábbi eseménnyel, a lengyel nemesi felkeléssel és a galíciai parasztlázadással (1846). Ezt követően a kiegyezésig még mindig intenzív, de már csökkenő tendenciájú keleti bevándorlás figyelhető meg, a nyugati pedig marginálissá válik.

Letelepedésük után a 19. század folyamán a fenti két típus között a különbségek egyre inkább elmosódnak, legalábbis a közös anyanyelvet illetően, amely egyre inkább a magyar lesz. A vallás tekintetében azonban éles különbségek maradnak meg, hiszen a „keletiek” hagyományőrzőbbek, és kisebb az akkulturációra való készségük. Így befogadtatásuk is nagyobb ellenállásba ütközik majd, nem egyszer még liberális hitsorsosaik részéről is.

Komoly kezdeti különbségek voltak a foglalkozás megválasztását illetően. A keletről érkező zsidók közelebb álltak a paraszti életformához; emellett szívesen foglalkoztak haszonbérlettel (leginkább kocsma, csárda bérletével). A „nyugatiak” rugalmasabbak, jobban alkalmazkodnak az új környezethez, vállalkozóbb kedvűek. Ez a korai kapitalizmusra jellemző szemlélet hat ki arra is, hogy ők lesznek majd a neológia előfutárai, illetve szószólói Magyarországon.⁵⁴

Zenta mint befogadó környezet mindkét típusnak kedvezett. A paraszti és polgári lét kettségéből, néha tudathasadásos megosztottságából eredően mindenki megtalálhatta itt a maga helyét; annál is inkább, mivel a mezőváros már ekkor fontos piachelynek számított, amely egykor esetleg potenciális közlekedési csomóponttá is válhat majd.

Ugyanakkor már ebben a korszakban megfigyelhető a közelebbi községekből, falvakból Zentára való áttelepülés „szólóban” vagy házasság következményeként. Kevés adat áll rendelkezésünkre, hogy ezt kielégítően elemezhesük, s kimutathassuk, hogy a zentai zsidóság számbeli növekedésére milyen mértékben hatott ki a természetes, illetve tényleges szaporulat. Az e korból ránk maradt anyakönyvekben azonban már sok új vezetéknevvel találkozunk: Adler, Bergel, Brün, Deák, Ehrendiener, Epstein, Fein, Fischof, Freund, Goldman, Goldstein, Grünberg, Hacker, Heiduska, Heilbrun, Hirschenhauser, Horovitz, Kellner, Krausz, Kuttna, Löwy, Lusztig, Morgenstein, Mórítz, Münz, Obláth, Politzer, Pollák, Raumann, Rosenberg, Rosenfeld, Rotmann, Schayer, Schlesinger, Schwarz, Silberstein, Singer, Sohr, Stein, Strauss, Waldner, Weiss, Wertheimer, Werner, Zeissler. Míg a 18. század végén és a 19. század elején tapasztalható kisszámú családnév-variáció arra enged következtetni, hogy elsősorban a már itt megtelepültek családtagjai jöttek a rokonok után, addig a későbbi időszakban ez a kép –

54 Varga, 64–66. és 70–77. p.

mint láthattuk – megváltozik, tehát a jövevények száma a húszas évektől az ötvenes évek végéig meglehetősen nagy lehetett.⁵⁵

A származási helyre a kellő adatok híján csak merészen következtethetünk, mivel csupán néhány konkrét helynévvel találkozunk (Bajmok, Nagybecskerek, Békéscsaba, Kiskőrös, Makó, Miskolc, Péterréve).⁵⁶ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban annak lehetőségét, hogy a negyvenes évek galíciai hulláma (esetleg megkésve) Zentát is elérte. Egy közvetett adat szerint ugyanis a városban már az ötvenes évek közepe táján a szefárd rítusúak elkülönültek a többiektől, és külön intézményrendszert építettek ki (imaház, rabbi, *mikve*).⁵⁷ Ez pedig többek között *hászid* környezetből történt bevándorlással is magyarázható, mégpedig elsősorban a Tisza vonalát követve, ahogyan az majd a későbbi időszakra nézve jobban is kimutatható és adatható lesz.

A „begyökerezés” szót használva hangsúlyoztuk, hogy elsősorban gazdasági tekintetben beszélhetünk ilyen folyamatról. Ami a foglalkozásokat illeti, továbbra is a kézműipar és kereskedelem dominál. A céhes ipar fokozatos felszámolása egyre jobban kedvez a zsidóságnak, mert további, addig elzárt szakmák előtt is megnyílik az út. 1854-ből összesen 12 zsidó származású iparosról van tudomásunk (az összes működő iparos 4%-a. Közülük 4 szabó, 2 szűcs, 2 üveges, 1 kovács, 2 szappanfőző, 1 pedig nyereggyártó. Ugyanakkor 58 zsidó kereskedő működik a mezővárosban (az összes kereskedő 87%-a). Ebből 15 kiskereskedő, kalmár („mercator”), 5 rövidáruval kereskedik, 29 vegyeskereskedő, boltos, 4 vaskereskedő, 3 bőrkereskedő, 3 terménykereskedő.⁵⁸ Egy két évvel később megejtett, foglalkozás szerinti összeírás nem ennyire pontos, de bizonyos újabb szakmákat említ meg, ezért tanulságos. A zsidó iparosok száma ekkor 15; ebből 3 tímár, 2 szappanfőző, 4 szabó, 3 szűcs (egyikük emellett kocsmáros), 1 pipakészítő, 1 órás, 1 üveges. Kereskedő 14, kocsmáros 4, boltos 3, „aprólékkal kereskedő” 1 működik Zentán. Mellettük az összeírás egy árendást tart számon, ami – mint látni fogjuk – korántsem pontos adat.⁵⁹ A helybeli zsidóság számára ugyanis a földbérlet mellett a különféle haszonvételek bérlete válik egyre vonzóbbá, különösen azért is, mert bizonyos elsődleges tőkefelhalmozás ezt már lehetővé teszi számukra. E téren az első zsidó bérletk neveivel nem árt megismerkedni, hiszen közülük nem egy igazi vállalkozóvá válik majd, aki már nem csak egy foglalkozásra koncentrál, hanem szükség és lehetőség szerint akár egyszerre többet is üz.⁶⁰

55 VLÚ Zbirka matičnih knjiga za celu Vojvodinu. F: 402. 707. doboz. Születési, házassági és halálozási anyakönyvek (1857). Lásd még ZTL F: 381 Dudás-krónika az 1850-es évekre vonatkozó, haszonbérlettel kapcsolatos adatait, valamint ZTL Zenta rendezett tanácsú város. F: 003. Közigazgatási iratok. 2089. sz. (1854)

56 Uo.

57 Knežević, 88. p. Mivel más adatokkal nem ellenőrizhető, erős fenntartással kell fogadni. Ámbár van egy olyan értesülésünk is erre az időre vonatkozóan, amely szerint egy zentai zsidó tudakolta levélben Teitelbaum Zalmen Réb máramarosszigeti rabbitól, igaz-e, hogy az ő *jesiváján* a *hászidizmus* útjait fogják tanítani a *bóhereknek*. (Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye*. Budapest, 1997. 112. p.) A forrás korántsem sorolható a szakirodalomba, de véleményünk szerint Zenta említése nem lehet véletlen annál is inkább, mert – mint a későbbiekben látni fogjuk – a máramarosszigeti, vele a Teitelbaum rabbindinasztiával való kapcsolat tovább épül majd.

58 ZTL F: 003. Közigazgatási iratok. 2089. sz. Foglalkozás szerinti összeírás 1854-ből.

59 ZTL Joca Vujić-gyűjtemény. F: 381. Iratok. Foglalkozás szerinti összeírás 1856-ból.

60 ZTL F: 381. Dudás-krónika az 1850. évről, valamint F: 003. Közigazgatási iratok. 2089. sz.

Nagykocma (Nagyvendéglő) bérlői:

Fischer Salamon, kalmár, vegyeskereskedés (1853–1854)

Spitzer Salamon, vegyeskereskedő (1854–1855)

Fischer János, terménykereskedő (1859–1861)

Münz Ádám, vegyeskereskedés (1863–1864)

Flesch Jakab, szűcs, kalmár (1868)

Freund Salamon, vegyeskereskedés (1869–1870)

Csárdák bérlői:

Flesch Jakab (1852–1855)

Werner Jakab (1856–1857)

Heilbrun Mór (1858–1861)

Münz Ádám (1864–1867)

Flesch Jakab (1869)

Freund Sámuel, kalmár (1870)

„Kozara” (őszi juhvágás és húskimérés joga) bérlője:

Heilbrun Salamon (1852–1855)

Csésztói halászat bérlői:

Heilbrun S[alomon], Fischer Izsák, kalmár és Leontije Tešić (1852–1853)

Flesch Jakab (1854–1856)

Bergl József (1856–1857)

Hacker Náthán (1857–1858)

Budzsáki halászat bérlői:

Spitzer Salamon (1850–1852)

Kohn Mór, kalmár (1858–1861)

Horovitz Adolf, szappanfőző (1861–1864)

Goldstein [?] és Münz [Ádám?](1867)

Horovitz Adolf (1868–1870)

Tiszai halászat bérlői:

Spitzer Salamon (1850–1858)

Braun Ádám, kalmár (1858–1861)

Spitzer Ignác, vegyeskereskedés (1865–1866)

Goldstein és Münz (1867)

Horovitz Adolf (1868)

Braun Simon (1869–1870)

Mészárszék (és vágási jog) bérlője:

Heilbrun Ábrahám, rövidáru-kereskedő (1851, 1852–1855)

[Megjegyzés: A nevek mellett a fő foglalkozást tüntettük fel, zárójelbe pedig a bérlet idejét tettük.]

Freund Sámuel, aki kalmár és bérlő is volt egy személyben, 1854-ben megépítette Zentán az első mészégetőt. Azelőtt mindenki szabadon égethetett meszet a határban, ha azt az előljárásnak előzetesen bejelentette.⁶¹ A mészre az építkezések miatt egyre nagyobb szükség van, különösen, mert 1849. február elején Zenta egy része leégett, s a visszatelepülő lakosság szinte azonnal hozzáfogott az újjáépítéshez. 1867-ig középítkezések is folytak (pl. a „kis városháza”, majd a Nagyvendéglő, vagyis a későbbi Eugen Szálló), s a községnek saját cserép- és téglaegetője van (melyet esetenként szintén bérbbe ad), s jutányos áron kínálja az itt égetett építőanyagot mindazoknak, akiknek kedvük és pénzüik van rá, hogy új házukat tűzállóbb anyagból építsék, vagy olyannal fedjék be. Nagyobb arányú építkezésekre kötelezett az 1861-ben felállított rendezett tanács is, amely 1867-ben ugyan ideiglenesen megszűnt, e rövid időszak is elég volt azonban arra, hogy a mezővárost a nagyobb fokú polgárisodás felé ösztökélje. S ide kívánczok a tény – az építkezésekkel, de a tüzelőanyaggal kapcsolatban is, – hogy zsidó származásúak az első zentai fakereskedők is (Freund Sámuel, Goldstein Fülöp és Spitzer Ignác, 1866).⁶² Ez külön jelentőséggel bír, mivel az építőipar az abszolútizmus, majd a provizórium korában bontogatja szárnyait Zentán, ami majd sokak számára nyújt megélhetést, esetleg lehetőséget a nagyobb vállalkozások kiépítésére.

Nem utolsósorban pedig ki kell emelni a zentai terménykereskedők megjelenését és szerepét, ami szintén e korszakra tehető. A búza, illetve a liszt iránti mind nagyobb kereslet Zentát is a prosperálás útjára állítja, s ismét csak a helybeli zsidók közt akad néhány (mint fentebb már említettük, ketten is), aki az újfajta vállalkozásban próbál szerencsét, méghozzá sikerrel.

2.8. A társadalmi befogadás problémája

E fejezetben lényegében azt kell megvizsgálunk, milyen volt a zsidóság társadalmi befogadásának mértéke közvetlenül az egyenjogúsítás előtt. A helybeli zsidóság szerepvállalása Zenta gazdasági életében önmagában természetesen nem volt elegendő arra, hogy a nem zsidók eleve toleránsabban viszonyuljanak más vallású, és velük még mindig nem teljes mértékben egyenjogú polgártársaikkal.

Bár a reformkor liberális szelleme, valamint a magyarországi zsidóság állásfoglalása a szabadságharcban itt is kellően előkészítette a terepet, a befogadás továbbra is inkább egyénre szabott, s elsősorban azoknak szólt, akik foglalkozásukból, vagyoni helyzetükből eredően vívtak ki tekintélyt maguknak, s az asszimilációra is hajlandóbbnak mutatkoztak, mivel az ilyen megalkuvás további lehetőségeket kínálhatott fel számukra mind a gazdasági, mind a társadalmi érvényesülésben.

A befogadás egyik fontos helyi mércéje volt (akárcsak másutt is) a Kaszinó, amely Zentán 1832-ben Nemzeti Olvasó Társaságként az elsők között alakult meg az országban. A szabadságharc bukása után 1861-ben újjátették fel az egyesület működését Casino Egylet néven. A kinyomtatott alapszabályok mellé csatolták az akkori tagság névsorát is. Ebből kiderül, hogy

61 ZTL F: 381. Dudás-krónika az 1854. évről.

62 ZTL Zenta rendezett tanácsú város. F: 003.12. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1866). 1866. február 14. 20. sz. tárgy

1862-ben 171 tagja volt, elsősorban értelmiségiek (tanító, pap, hivatalnok, patikus), valamint mesteremberek, kereskedők és földbirtokosok. A tagság nemzetiségi-vallási összetétele vegyes volt. Feltűnő, hogy a zsidóság aránya (12%) majdnem négyszeresen meghaladta az összlakosságban való részvételi arányt.⁶³ Sem az alapító tagok, sem pedig az egyleti vezetőség között nincsenek zsidók, ami némi, még mindig jelen levő intoleranciára utalhat, a választmányban viszont már ketten is ott vannak: Horovitz Adolf és Spitzer Ignác. A zsidó származású tagok szinte kivétel nélkül kereskedők, bérlők, vagy egy személyben mindkettő.⁶⁴ A zsidók kaszinóbeli tagsága, mint sok más magyarországi helységben, Zentán is a helybeli társadalmi elit toleranciaképességét tükrözte, másrészt pedig a zsidók egy részének asszimilációs készségét.

Nyilvánvalóan nem ebből a körből valók Jankovics Mihály és Tomcsányi András városi képviselők, akik 1852-ben egy kezdeményezéssel álltak elő, amiről a városi esküdtek által alkotott tanács 1853. május 19-én megtartott ülésén döntött. Ürügyül a Zentán letelepedni szándékozó zsidók lakhatási engedélyért beadott folyamodványai szolgáltak. A két fent nevezett képviselő felsorakoztatta korának előítéleteit, sztereotípiáit („borok meghamisítása”, „kárhozatos csalásai”, „veszélyt árasztó befolyás”, „uzsoráskodás”), sőt mintegy önigazolásul felsorolták a zsidók ellen hozott mindenkori törvényeket is. Azzal érveltek, hogy a helybeli földművesek és állattenyésztők pénzkölcsönzés folytán a zsidóknak mintegy „folytonos rabjaikká lenni megszokták légyen”, s ennek következménye az, hogy „ezen városba a zsidók az ország minden részéből csoportosan tódulnak”, amit tanúsít az a tény, hogy az utóbbi öt év alatt 75 adókötelesről, akiknek birtokában 70 1 ház, 286 lánca föld és 137 kapa szőlő volt, 282 adókötelesre szaporodott számuk, tulajdonuk pedig 84 házra, 919 6/8 lánca földre, 163 kapa szőlőre. Ezért a jelenleg 15 folyamodót mindenképpen el kell utasítani, „nehogy e Zenta községből is végtére Paks és Bonyhád városok váljanak, lakosai pedig elszegényülni fogjanak”. A két képviselő szerint ugyanis a zsidók szokás szerint ki szoktak bújni a köztelhivatalok (katonatartás, közfuvarozás, közmunkák stb.) alól, áthárítva azt a nem zsidó lakosságra. Ezért a letelepedést kérelmezők elutasítása mellett javasolják a helybeli zsidóság azonnali összeírását, a törvényes módon lakosítottak kinyomozását, ezen felül pedig a következőket:

- a már törvényes módon megtelepült zsidók számán túl vidéki zsidók állandó lakónak ne vétessenek fel;
- a már lakosított zsidók eddig bírt javaikon felül több ingatlant ne vehessenek;
- az évenkénti rovatos összeírások alkalmával csakis a már lakosított zsidókat vegyék lajstromba, nehogy az itt engedély nélkül tartózkodók a köztelhivatalok vállalatának ürügyén (!) követelhesék lakosításukat.

63 Lásd az I. táblázat 1860-ra vonatkozó adatait.

64 *A zentai Casino-egylet alapszabályai*. Szabadka, 1862. 30–39. p. A kaszinók és a magyarországi zsidóság közötti összefüggésekről lásd bővebben Silber, Michael K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. *Századok*, 126. évf. (1992) I. sz. 113–141. p.

Bár annak ellenére, hogy a fenti javaslatot komolyan vették, s további előkészítés után szabályrendelet formájában is ki akarták dolgozni, úgy tűnik, ebből nem lett semmi; vagy ha igen, rövid életűnek bizonyult.⁶⁵

A fenti javaslat számunkra elsősorban azért tanulságos mert a zsidóságot – mint előtte máshol már annyiszor – bűnbakként szerepelteti, őt okolva a lakosság egy részének elszegényedéséért, holott a devalváció következtében maga Zenta mezőváros is államkölcösönt kénytelen jegyezni 1854-ben a pénz értékének kiegyenlítésére, valamint a rendkívüli kiadások fedezésére.⁶⁶ Mivel ebben az időben Zentán még nincsenek hitelintézetek, a kisbirtokos paraszt – s a föld rohamos felaprózódása folytán ebből a kategóriából itt is egyre több van – nehezen vagy sehogy sem vészeli át a pénzügyi válságokat (1848-tól hármat is megél az ország), amelyhez szükségszerűen társul majd olykor egy jégverés vagy aszályos év. Jobb híján olyan személyekhez fordul, akiknek készpénzfelhalmozása nagyobb, ilyen pedig a zsidóság között vitathatatlanul több akad; bár a pénzkölcsönzés és az uzsora az előző korszakban sem csupán a zsidóság „kiváltsága”, hiszen a korabeli törvényes ülések jegyzőkönyvei számos ellenpéldáról is tanúskodnak.

A két javaslattevő esküdt, maga is birtokos, nyilván tehetetlenségében folyamodik az antiszemitizmus eszköztárához, amelyben mindkettőjük szemlátomást járatosabb, mint a pénzügyekben. Nekik köszönhetően azonban némi betekintést nyerünk a szabadságharc bukását követő években lejátszódó és a zentai zsidóságot érintő ingatlanforgalomról. Másrészt viszont a helybeli zsidóság számbeli gyarodására is felhívják a figyelmet Pakssal és Bonyháddal hasonlítva össze Zentát. Így az is nyilvánvaló, hogy a két esküdt javaslatának lehetett valami kezdeti, ideiglenes sikere, hiszen a zsidóság létszámának alakulásában – legalábbis az összeirtakéban – nem tapasztalható robbanásszerű növekedés (lásd az I. táblázatot).

A fentiekben alkalmunk volt megismerni egy pozitív és egy negatív előjelű viszonyulást az itt letelepült, illetve letelepülni szándékozó zsidósággal szemben. Harmadik, 1855-ből való példánk felemás, és az izraelita (felekezeti) iskolával kapcsolatos. Az izraelita közösség – hivatkozva a kormányrendeletre, mely kétszintű elemi iskola felállítására kötelezi – kéri az egyik leendő tanító fizetését a város közpénztárából fedezni. Megokolásában kihangsúlyozza, hogy a másik két felekezet tanítóinak a javadalmazásába szintén besegít a város, mégpedig a községi közjavadalmakból, amelyben a helybeli zsidóság egy részének mint földbirtokosnak szintén része van, így méltányosnak találná e kérelem kedvező elbírálását.

A képviselő testület csak részben fogadja el az érvelést, hivatkozva a helybeli zsidók szám- és birtokarányára, s arra a lehetőségre is, ami már korábban is létezett: hogy a zsidó gyermekeknek jogukban áll más felekezeti iskolákat is látogatni, „de tisztelve azonban valásukat és ha bár a cs. k. osztrák birodalomban ezóráig egy község sem járt elől az illy példával [Kiemelés: P. A.], mindazonáltal jelen k. gyűlés korántsem rendes fizetéssel, de méltányos 200 ftnyi segedelemmel leendő tanítójuk fizetését [...] évenként pótolni és gyámolítani

65 Nem sikerült rábukkannunk az eredeti jegyzőkönyvre, így csak közvetett forrásra támaszkodhatunk. Lásd *Zentai Ellenőr*, 1890. március 2. 1–2. p.

66 Vö. Rác 1979. 15–16. p.

ajánlja...”⁶⁷ A házipénztár már erre az évre ki is fizetett 150 forintot Spitzer Ignác iskolai felügyelőnek, ami kevesebb a jóváhagyott összegnél, de 1859-ig rendszeresen folyósították, és közben 210 forintra emelték. Nem tudjuk azonban, hogy ebben az időszakban mindkét tanítói állást betöltötték-e, mivel csak 1856-ból van egy adatunk, mely szerint két zsidó tanító működik: Braun Jakab és Klein Adolf.⁶⁸ Egy kimutatás alapján azonban (hogy ti. 1854-ben 535 zsidó él a mezővárosban, az összeírt 130 iskolaköteles zsidó gyermek közül pedig 110 jár iskolába) arra következtethetünk, hogy a nyilvános felekezeti iskolát már 1856 előtt felállították. Arról is értesülünk, hogy a fent említett két tanító nem sokáig maradt a posztján, mert már 1857-től Kohn Vilmos és Kohn Mór lép a helyükbe.⁶⁹ Az iskola pénzelése 1856-ban így festett: az 1100 forint összkiadást az akkori 70 tanuló után fizetett 6-6 ft tandíj, 2-2 ft beíratási díj, Zenta város 210 forintnyi hozzájárulása, valamint a hitközségi pénztárból való pótlás fedezte.⁷⁰

A nyilvános iskolák mellett zugiskolák (többnyire feltehetően *héderekről* van szó) is működtek magántanítókkal, amit a hitközség különféle intézkedésekkel próbált felszámolni (Többek között tandíjfizetésre kötelezte az iskolaköteles gyermekek szüleit akkor is, ha nem a nyilvános, hanem valamelyik zugiskolába járatják gyermeküket.) A zökkenőmentes oktatást a tanítók kezdetben gyakori váltakozása is hátráltatta. 1864-ben például Kohn Mór helyett már Flesch Vilmost választják meg tanítónak, de őt is csak hat hónapra azzal a feltétellel, hogy közben tanítói vizsgát tesz. Mivel ennek valószínűleg nem tudott eleget tenni, a hitközség a következő évben két olyan tanítót keresett, akik a magyar, német és héber nyelvben kellően járatosak. Ilyen formán Koch Sámuel és Rottenberg Dávid szegedi okleveles tanítókat választották meg. A két leszerződött év után azonban ők is távoztak.⁷¹

Mind az iskola, mind a társadalmi beilleszkedés kérdését illetően jó lenne tudni, milyen nyelven folyt Zentán a tanítás. Egy adat szerint 1866-ban a tanítás nyelve még mindig a német, ami jól tükrözi a birodalmi politika ilyen irányú törekvéseit.⁷²

2.9. Politikai község helyett hitközség

A társadalmi elkülönülés továbbéltetője, mint láttuk, a továbbiakban a hitközség volt, melynek formális véglegesítésére azonban csak az egyenjogúsítás után került sor. Az első fontos lépés ebben az időben a hitközségi anyakönyvezés kötelezővé válása, melynek során Zentán már 1851-től vezetni kezdték mindhárom (születési, házassági, halálozási) anyakönyvet.⁷³

67 ZTL Zenta rendezett tanácsú város. F: 003.2. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1855–1856). 13. p.

68 ZTL Joca Vujić-gyűjtemény. F: 381. Iratok. Foglalkozás szerinti összeírás 1856-ból.

69 Tóth Péter: *Felekezeti elemi iskolák Zentán*. Zenta, 1979. 66. p. Lásd még Barna – Csukási, I 170–176. p.

70 Barna – Csukási, I, 170–176. p.

71 Uo.

72 Uo.

73 Haraszti György: *Magyar zsidó levéltári repertórium. I. A*. Budapest, 1993. 244. p. Lásd még Stein Artúr: *A felekezeti anyakönyvek Magyarországon. II*. Budapest, 1941. 107. p. A szerző Zentával kapcsolatban megemlíti még azt is, hogy az 1845–1866. évi zentai konskripciók (zsidóösszeírások) megtalálhatók az országos levéltárban, 21. kútfő 21. tétel alatt. Ennek eddig nem sikerült nyomára bukkanni.

Az évszázados tapasztalatok arra tanították a zsidókat, hogy elsősorban egymásra támaszkodva, egymást segítve tudnak fennmaradni, hiszen mindenütt a kirekesztettség valamely szintjén éltek, ezért siettek mindenütt megszervezni legfontosabb közösségi intézményeiket. Másrészt a zsidóság egy részének asszimilációs készsége ellenére a hitközség, a mellette vagy önállóan működő felekezeti egyesületek, intézmények voltak hivatottak megőrizni a zentai zsidóság identitását.

A helyi zsidóságon belül is lejátszódó társadalmi-vagyoni rétegződés, valamint a létszám fokozatos emelkedése folytán – úgy tűnik – a közösségi élet is megélnélt.

Ha figyelmen kívül hagyjuk az 1857-ből származó, meglehetősen (és képtelenül nagy) számadatot (lásd az I. táblázatot), a szabadságharc utáni Zentán becslésünk szerint még akkor is 80–100 családdal kell számolnunk. Ezért a közösségi élet érthetően ettől az időszaktól egyre inkább követhető, adatolható, bár az adatok pontossága még mindig eléggé megkérdőjelezhető.

Ilyen szempontból nem képez kivételt a zsinagóga (zsinagógák), valamint a közösségen belüli elkülönülés (szakadás) kérdése sem. A zsidóság lélekszámából ítélve legalább két zsinagóga, illetve imaház meglétét kell feltételeznünk.⁷⁴ Emellett természetesen meghatározhatatlan számú állandó vagy ideiglenes jellegű imahellyel (*minján*) is számolnunk kell. Ha hihetünk az előzőekben felvetett adatnak, mely szerint a szefárd rítust követők (*hászidok*) már a 19. század ötvenes éveiben elkülönültek, és külön intézményrendszert kezdtek kiépíteni, akkor a második zsinagógát (imaházat) minden bizonnyal ők működtették. A későbbi zsinagógaépítések alkalmával felmerülő homályos célzások (erre velük kapcsolatban majd részletesen is kitérünk) mindenesetre arra engednek következtetni, hogy 1849 és 1867 között egy zsinagóga és egy imaház működött Zentán.⁷⁵

A közösségi élet kiemelt funkcióit viselő egyének közül legfontosabb számunkra a rabbik személyének megállapítása. Ez bizonyos ellentmondások miatt nehézségekbe ütközik, mégis megkockáztathatjuk kijelenteni, hogy a szabadságharc bukása után 1852-ig a rabbi Pollák Jeshájáhu, majd őt követi Kuttna Mór (1852–1856), az első zentai anyakönyvvezető rabbi, később Szabadkán főrabbi.⁷⁶ Utána egy adat nélküli „interregnum” következik, amit esetleg egy 1867-ből származó jegyzőkönyv oldhatna fel, amennyiben ott Rotmann Chájim neve

74 1828-ban még csak egy van, s ez biztos adatnak látszik. Vö. Gazda, 186. p.

75 Perdöntő lehetne az 50-es évek első felében lefolytatott kataszteri felmérés térképe és könyve, mindkettő azonban annyira rossz állapotban van, hogy éppen a bennünket érdeklő helyek használhatatlanok. Lásd ZTL F: 003. (fondon belüli számozás nélkül). A II. kataszteri felmérés birtokkönyve és kataszteri térképei (1857).

76 Pollák Jeshájáhu neve egy töravért (*tász*) feliratában fordul elő: „Az előző rabbi, Pollák Jeshájáhu ajándéka a zentai *Hevrá kádísának*, áldott legyen az emléke! Lelke emlékére, az 5616. [1856] évben.” (Angolból fordította: P. A.) Lásd ZSTMBg 302. lelt.sz. (Publikálva Mihailović, Milica: *Judaica in Yugoslavia*. Beograd, 1990. 34–35. p. Kuttna Mórról egyébként Dudás Andor is megemlékezik krónikájában (lásd a vonatkozó éveket), de közvetlen források is utalnak rá (ZTL Joca Vujić-gyűjtemény. F: 381. Iratok. Foglalkozás szerinti összeírás (1856), valamint a rabbi aláírása néhány igazoláson. Lásd még VLÚ F: 402. 707. doboz.

szerepel rabbiként.⁷⁷ Őt követné Klein Salamon, akinek nevével 1869-ben találkozhatunk először, s aki ezen a tisztségen egészen 1900-ban bekövetkezett haláláig marad.⁷⁸

A szabadságharcot követő két évtized átmeneti időszakában megszűnik a zsidó bírói tisztsége, s helyette a hitközségek felállításával megjelenik a hitközségi elnök (*rásekol*) funkciója, jóval nagyobb feladat- és hatáskörrel. A hitközségen belüli választásokra, ugyanakkor azonban bizonyos ingerenciák elvesztésére is utal egy 1861-ből származó közigazgatási jegyzőkönyv, mely szerint Obláth Ignác és társai kérik a városi előjáróság beavatkozását, azaz a hitközségi előjáróság és képviselőség szerintük törvénytelen megalakulásának megsemmisítését és új választás elrendelését. Andrija Nikolić tanácsnok és Lovászi Mihály főjegyző kapják a megbízást, hogy vizsgálják meg a kérdést, és adjanak javaslatot a megoldásra, további fejleményekről azonban nincs tudomásunk.⁷⁹ Ugyancsak ebből az évből származik az a forrás, amelyik megemlíti egy hitközségi elnököt. Spitzer Ignácra van szó, aki a korábbi években a felekezeti iskola felügyelője, de mivel ezt a tisztséget feltehetően mint a hitközség elnöke töltötte be, joggal állíthatjuk, hogy személyében a zentai hitközség első elnökét ismerhetjük fel.⁸⁰

A többi tisztséget illetően először is a *sóhet* (*sakter*) személyével foglalkoznánk, hiszen a zsidó közösségi lét egyik tartóoszlopa, a *kásrut* meghatározó előfeltétele mindenkor a megfelelően levágott állat. Akárcsak a többi tisztség esetében, itt sem vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy valamilyen összeállított listáról olvassuk le a kérdéses funkciók viselőinek nevét, így a *sóhet* személyéről is egy közgyűlési jegyzőkönyvből értesülünk. Eszerint Berkovits Mórítz, aki Nagybjamból költözött Zentára, már három éve itt tartózkodik mint izraelita községi *sakter*, és mivel ez idő alatt jó magaviseletéről tett tanúbizonyságot, lakosítása iránti kérelmét kedvezően bírálják el, azaz letelepedését 1855-ben jóváhagyják.⁸¹ Feltehetően a következő években is ő látta el ezt a feladatot.

A *móhelnek* szintén fontos szerepe volt, hiszen a körülmetélés szertartásán keresztül mintegy bevezette az újszülött fiút a közösségbe. 1857-ben a metélő tisztségét többen is ellátták: Deák Lázár, Rotmann Ferenc, Weber Márk.⁸²

A zsinagógai szolgálattal kapcsolatban két név maradt ránk; 1856-ban a *házá*n (kántor) Goldmann Sámuel, a *sámesz* (templomszolga) pedig Rumberger Dávid.⁸³

77 Flajšer-Dimić, Mira: Iz zapisnika senčanske Hevra kadiše. Jevrejski almanah, god. 1965–1967. 98–104. p.

78 Lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika (vonatkozó évek), valamint F: 381. Iratok (a rabbi aláírása és pecsétje egy igazoláson 1869-ből). Šosberger (1998, 51. p.) Jeshájáhut 1866-tal kapcsolatban említi, előtte viszont egy bizonyos Hirsch rabbiról is tud 1865-ből. Sőt, szerepel nála egy bizonyos Gelbman Izrael nevű is 1832–1910-es évekkel meghatározva, ami viszont nem a funkcióviselés idejére, hanem a születés és halál évére vonatkozhat.

79 ZTL Zenta rendezett tanácsú város F: 003.7. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1860–1861). 44. p.

80 Barna – Csukási, I. 170–176. p.

81 ZTL F: 003.1 (1854–1855). 65. p.

82 VLÚ F: 402. 707. doboz.

83 ZTL F: 381. Iratok. Foglalkozás szerinti összeírás (1856).

8. Kuttna Mór zentai anyakönyvvezető rabbi,
később Szabadkán főrabbi

9. Tóravért; Pollák Jeshájáhu
ajándéka a zentai Hevrá kádísának

10–11. Zsinagógai kézmosó 1852-ből; Obláth Ignác és Mária ajándéka a hitközségnek. Ma a
zsidó temetőben található

Az abszolutista kormányzat törekvéseinek egyik megnyilvánulásaként került sor Zentán is a temetők kérdésének általános rendezésére. Mint azt a korábbiakban már láttuk, a zsidó temető esetében ez különben is sürgetővé vált. A ma is meglevő temető parcelláját a közösség 1852-ben vásárolta meg a Skultéti-testvérektől.⁸⁴ Működtetését, mint valószínűleg korábban a régiét is, a *Hevrá kádísá* vállalta fel. Ennek a zsidóság számára megkerülhetetlen szervezetnek (egyesületnek) korai működéséről Zentán nincsenek adataink. A legelső a már említett, 1856-ból való *tóravért*-felirat, a másik pedig 1867-ből származik; ebből az évből való ugyanis az a jegyzőkönyvtörődék, amelyre korábban a rabbikkal kapcsolatban már hivatkoztunk, és amely a korszak legerjedelmesebb ránk maradt, Zentáról való zsidó írásos emléke. Mint nyelvemlék is tanulságos, hiszen német, illetve jiddis nyelven íródott, ami arra utal, hogy a magyarosodás még nem öltött nagyobb méreteket; legalábbis nem a közösségi ügyeken belül. Publikált részéből többek között az is kiderül, hogy a *Hevrá kádísá* egyik épületének két szobáját ispotályként használják, tehát már ebben az időszakban is többet vállalt eredeti alaptevékenységén (temetés lebonyolítása, temetőről való gondoskodás) kívül. Az évben egyébként a *hevrá-gabbaj* Salamon Áron volt.⁸⁵

A *Hevrá kádísán* kívül nincs tudomásunk más szervezet működéséről ebben az időszakban.⁸⁶

Végül pedig összegzésként megállapíthatjuk, hogy – bár a rendelkezésünkre álló adatok a fent tárgyalt korszakra nézve is elég gyérek, olykor pedig ellentmondásosak – az abszolutizmus, illetve a provizórium korában a zentai zsidóság fokozatosan megtalálta helyét a város gazdaságában, társadalmi életében, ennek kiteljesedését azonban majd csak az egyenjogúsítási törvény fogja meghozni számára.

84 Lásd Pejín 1997 (2.), 115. p. Egy keltezés nélküli (talán a századforduló előtt megjelent) újságkivágás viszont arra utal, hogy a földterület még mindig az eredeti birtokos, Osgyány László nevén van, s jogutóda, dr. Skultéti János ügyvéd pert indított az izraelita hitközség ellen a birtok visszaadása (!) vagy pedig 16 560 korona megítélése érdekében. Mint kiderül, a királyi törvényszék a követelést elutasította azzal az indokkal, hogy a hitközség a kérdéses birtoktestet a törvényes 32 év után „elbirtokolta”. Az ügy a szegedi királyi tábla elé került, további alakulásáról nincs adat. (ZTL Joca Vujić-gyűjtemény. F: 381. Iratok. 1417. sz.)

85 Flajšer-Dimić, 101. p. Šosberger szerint egyébként a zentai *Hevrá kádísá* 1858-tól működött hivatalos engedéllyel (1998, 59. p.)

86 Šosberger (1998, 59. p.) szerint 1835-ben már megalakult a nőegylet is, ez azonban elég hihetetlen állításnak tűnik, mivel állítását az általunk vizsgált források nem támasztják alá.